

MAPIRANJE (NE)DISKRIMINACIJE U SISTEMU VOJNOG ŠKOLSTVA REPUBLIKE SRBIJE

CENTAR
ZA ISTRAŽIVANJE
JAVNIH POLITIKA

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE JAVNIH POLITIKA

MAPIRANJE
(NE)DISKRIMINACIJE
U SISTEMU
VOJNOG ŠKOLSTVA
REPUBLIKE SRBIJE

Beograd, 2013.

Naslov

Mapiranje (ne)diskriminacije u sistemu vojnog školstva Republike Srbije

Autorke

Svetlana Đurđević-Lukić

Jelena Radoman

Marina Tadić

Recenzent:

Dr Amadeo Watkins

Izdavač

Centar za istraživanje javnih politika

www.publicpolicy.rs

Za izdavača

Svetlana Đurđević-Lukić

Lektura i korektura

Ivanka Andrejević

Dizajn i prepress

Snežana Vojković

Štampa

Mala knjiga, Novi Sad

Slika na naslovnoj strani

Zoran Jovanović, Večernje novosti

Tiraž

100

ISBN 978-86-89677-00-3

Centar za istraživanje javnih politika osnovan je jula 2010. godine sa ciljem da sprovodi ekspertska istraživanja i evaluaciju javnih politika u vezi sa političkim, socijalnim i ekonomskim ljudskim pravima.

Projekat su omogućili Fondacija za otvoreno društvo, Srbija i Ženevski centar za demokratsku kontrolu oružanih snaga (DCAF).

SADRŽAJ

SKRAĆENICE	5
UVOD	7
1. ANTIDISKRIMINACIONE POLITIKE U SRBIJI U KONTEKSTU REFORME SISTEMA ODBRANE	11
1.1. Pravni okvir za borbu protiv diskriminacije	11
1.2. Dometi antidiskriminacionih politika	13
1.3. Reforma sektora bezbednosti i sistema odbrane u Srbiji	14
1.4. Ljudska prava i prava ranjivih grupa u sistemu odbrane	17
1.5. Diskriminacija u civilnom obrazovanju	18
1.6. Reforma vojnog školstva	21
2. NALAZI ISTRAŽIVANJA	23
2.1. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	23
2.2. ANALIZA ODABRANOG NASTAVNOG MATERIJALA	25
2.2.1. Analiza udžbenika za Vojnu akademiju	25
2.2.2. Analiza udžbenika za Vojnu gimnaziju	35
2.2.3. Materijali za obuku pripadnika Vojske Srbije	39
2.3. SOCIJALIZACIJA (NE)DISKRIMINACIJE I TRANSFER ZNANJA	41
3. ZAKLJUČAK	47
PREPORUKE	50
PRILOZI	53
PRILOG 1: Analizirani udžbenici, priručnici i materijali za obuku	53
PRILOG 2: Bibliografija	59

SKRAĆENICE

BFPE	Beogradski fond za političku izuzetnost
DCAF	<i>Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces</i> (Ženevski centar za demokratsku kontrolu oružanih snaga)
FPN	Fakultet političkih nauka
LGBT	lezbijsko-gej-biseksualno-transrodno
MO	Ministarstvo odbrane
NAP	Nacionalni akcioni plan
OCD	Organizacije civilnog društva
OEBS	Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju
OECD	<i>Organisation for Economic Co-operation and Development</i> (Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj)
RS	Republika Srbija
RSB	Reforma sektora bezbednosti
SPC	Srpska pravoslavna crkva
UN	Ujedinjene nacije
UNDP	<i>United Nations Development Programme</i> (Program Ujedinjenih nacija za razvoj)
UO	Univerzitet odbrane
VA	Vojna akademija
VBA	Vojnobezbednosna agencija
VG	Vojna gimnazija
VMA	Vojnomedicinska akademija
VOA	Vojnoobaveštajna agencija
VS	Vojska Srbije

UVOD

Pravni okvir zaštite od diskriminacije u Republici Srbiji uspostavljen je 2009. godine i od tada je nadograđivan usvajanjem odgovarajućih zakona i uspostavljanjem nezavisnih institucija za zaštitu prava građana. Međutim, unapređenje institucionalnih aranžmana ne dovodi nužno i do integrisanja antidiskriminatorskih politika i normi u politički i društveni život. Izostanak doslednog sprovođenja donetih „evropskih zakona“ predstavlja hronični problem u radu domaćih institucija. Ovaj problem se redovno ističe i u izveštajima Evropske unije o napretku Srbije u procesu pridruživanja, a mnogi građani ga osećaju u svakodnevnom kontaktu sa institucijama.

Više pravnih akata ističe važnost jednake dostupnosti obrazovanja za sve, kao i obavezu da nastavni planovi i programi budu sačinjeni tako da podstiču duh tolerancije i jednakosti.¹ Među osnovnim principima visokog obrazovanja su i poštovanje ljudskih prava i građanskih sloboda, i zabrana diskriminacije na osnovu rase, pola, etničkog porekla, veroispovesti, seksualne orijentacije itd.² Takođe, postoji zakonska obaveza da sadržaj udžbenika i nastavnih sredstava ne sme biti diskriminatoran ni prema jednom osnovu, a usklađenost sa ovim zahtevom takođe je i jedan od kriterijuma u okviru stručne ocene kvaliteta rukopisa udžbenika.³ Međutim, ova dimenzija u praksi nije predmet pažnje, niti su urednici izdavačkih kuća i stručni recenzenti senzibilisani da je uzmu u obzir. Upravo integrisanje antidiskriminatorskih normi u obrazovni sistem imalo bi ključnu ulogu u internalizaciji antidiskriminatorskih politika i dugoročno bi vodilo usvajanju sistema vrednosti koji poštuje specifičnosti tzv. „ranjivih grupa“, pokazujući osetljivost za njih, i tako predstavljalo značajan doprinos evropeizaciji društvenog i političkog prostora Srbije.

Reforma sistema bezbednosti od velikog je značaja za uspostavljanje vladavine prava, učešće građana u procesima transformacije i demokratske kontrole, kao i za jačanje poverenja i saradnju u regionu Zapadnog Balkana. Kada je reč o sistemu odbrane, smatra se da je okončana takozvana prva faza („prva generacija“) reforme, koja podrazumeva uspostavljanje strategijskog okvira, zakona i podzakonskih akata vezanih za civilnu i parlamentarnu kontrolu, i smanjenje i profesionalizaciju oružanih snaga, tj. „strukturnu reformu“. Druga generacija reformi odbrambenog sistema bavi se konsolidacijom uspostavljenih demokratskih okvira za civilno-vojne odnose, i vrednosnog sadržaja tih reformi. U tom kontekstu, potrebno je da sektor odbrane usvoji politike koje bi pokazale visok stepen predanosti poštovanju najviših standarda ljudskih prava, a ne samo poštovanje formalnih mehanizama. Unapređenim politikama u oblasti planiranja i sprovođenja strategije nacionalne bezbednosti i strategije odbrane, regrutovanja i obučavanja kadra i obrazovanja budućih oficira i podoficira koje bi prepoznale

¹ Zakon o visokom obrazovanju, član 4, Zakon o ravnopravnosti polova, član 31, Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, član 13. Takođe i Ustav RS u članu 48 stavlja naglasak na podsticanje poštovanja razlika kroz mere u kulturi, obrazovanju i javnom obaveštavanju.

² Zakon o visokom obrazovanju, čl. 4 i 8.

³ Zakon o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima, članovi 4 i 17.

i uvažile posebnost ranjivih grupa (žena, Roma i drugih etničkih i nacionalnih manjina, verskih manjina, lezbejsko-gej-biseksualno-transrodne (LGBT) zajednice), sistem odbrane mogao bi da odgovori na raznolikost bezbednosnih potreba različitih društvenih grupa. Ova prva analiza sadržaja pojedinih udžbenika koji se koriste u obrazovanju u vojsci trebalo bi da doprinese usklađivanju obrazovnih sadržaja u vojsci sa pozitivnim zakonodavstvom u oblasti diskriminacije.

Dva značajna skorašnja događaja u reformi sektora odbrane su profesionalizacija oružanih snaga i uspostavljanje Univerziteta odbrane (UO), odnosno pokušaj modernizacije vojnog obrazovnog sistema. Najveća preokupacija onih koji su unosili promene u sistem vojnog školstva do sada je bila povezivanje vojnog i civilnog obrazovanja. Osnovni rezultat ovog procesa je priznavanje diploma iz Vojne gimnazije i sa Vojne akademije u sistemu civilnog obrazovanja. Kada je reč o sistemu obuke, izvesno vreme prioritet je bio približavanje NATO standardima. Centar za istraživanje javnih politika uočio je da su značajne promene u nastavnom planu i programu Vojne akademije vršene 2009. godine, i da će o budućim promenama biti diskutovano 2013, kako bi izmene nastavnog plana i programa bile uvedene 2014. godine. Zato su najavljene promene viđene kao prilika da se pravovremeno utiče i na izmene sadržaja vezane za nediskriminaciju.

Istraživanje polazi od analize postojećih zakonskih rešenja u oblasti zabrane diskriminacije sa ciljem da se da kritički osvrt na izabrani nastavni materijal i da se evolucija sadržaja u vojnim udžbenicima stavi u kontekst opšte reforme nastavnih sadržaja u srpskom školstvu kao važnog dela napora društva da se utiče na sadašnje stanje u društvu u vezi sa nivoom diskriminacije. Istraživanje obuhvata analizu postojećih zakonskih rešenja, izveštaja nezavisnih tela, objavljenih stručnih studija na temu reforme sektora bezbednosti, diskriminacije i obrazovnih sadržaja u Srbiji, sadržaja odabranog nastavnog materijala na Vojnoj akademiji, u Vojnoj gimnaziji i za obuke profesionalnih pripadnika Vojske Srbije, kao i dodatne intervju e i diskusije u fokus grupama i za okruglim stolom organizovanim o inicijalnim nalazima. Konkretno, kvalitativnom analizom sadržaja obuhvaćeno je dvanaest udžbenika i priručnika u upotrebi u Vojnoj akademiji, tri udžbenika za ključne društvene predmete u Vojnoj gimnaziji, dva priručnika iz humanitarnog prava koji se koriste u osnovnoj obuci vojnika i za komandire, kao i materijal sa jednog kursa za obuku budućih učesnika u multinacionalnim operacijama.⁴ Istraživanjem se nastojalo utvrditi da li se odabrani udžbenici i priručnici dotiču problematike ljudskih prava i ranjivih grupa; ukazati na kontekst u kojem se pominju ranjive grupe (pozitivan, negativan, neutralan, relativizujući); i pružiti opis konkretnih dobrih primera ili delova teksta koji se mogu smatrati u nekoj meri diskriminatornim prema ženama, etničkim i nacionalnim manjinama, pripadnicima drugih religijskih zajednica ili ateistima, kao i pripadnicima LGBT populacije.

Potrebno je naglasiti posebnost vojnog sistema obrazovanja: sa jedne strane, vojska je po svojoj prirodi socijalno tradicionalna, konzervativna struktura, te stoga ne bi bilo realno očekivati da će u oblastima koje ne spadaju u njenu užu ekspertizu biti naprednija od civilnih struktura. S druge strane, budući da se radi o hijerarhijski jasno ustrojenoj instituciji koja permanentno prati inoviranje zakona i propisa, i koja ima mali obrazovni sistem čija je reforma u toku, sistem vojnog obrazovanja je u prilici da bude fleksibilniji i da brže integriše tekuće promene u normativnoj sferi. U tom smislu Centar za istraživanje javnih politika je ponudio i preporuke za donosioc e odluka.

⁴ Tabele sa osnovnim podacima o analiziranim udžbenicima, priručnicima i materijalima nalaze se u prilogu, na kraju publikacije. Fokus je bio na materijalima koji se koriste na Vojnoj akademiji, s obzirom na to da ona školuje komandni kadar. Takođe, nastavni program u Vojnoj gimnaziji izjednačen je sa programom ostalih gimnazija u Srbiji, a u pogledu materijala koji se koristi za obuku profesionalnih vojnika Generalštab Vojske Srbije ponudio je Centru vrlo malo sadržaja relevantnih za ovo istraživanje.

Ovo istraživanje Centra trebalo bi da doprinese podizanju svesti o važnosti odgovarajućeg nastavnog plana i programa u vojnom obrazovanju i da posluži kao dodatni indikator postignuća sistema odbrane RS u „drugoj generaciji reformi sektora bezbednosti“. Sprovođenje istraživanja bitno je kao doprinos nezavisnoj proceni reforme sektora bezbednosti sa stanovišta ljudskih prava, i istovremeno predstavlja prvu analizu jednog aspekta vojnog školstva u Srbiji koju je sprovedla organizacija civilnog društva. Ne manje važno je to što se ostvarenom saradnjom sa Ministarstvom odbrane (MO) na sprovođenju analize doprinosi relaksaciji odnosa i izgradnji poverenja između državnih institucija u sektoru bezbednosti i građana zainteresovanih za demokratsku kontrolu i ubrzanje evropskih integracija.

Istraživanje predstavlja svojevrstu nadogradnju postojećih analiza sa stanovišta rodne ravnopravnosti izvršenih za nastavni materijal za osnovnu i srednju školu, za predmet Građansko vaspitanje, kao i analize rodne dimenzije u „civilnom“ visokoškolskom obrazovnom materijalu, koje su takođe ukratko prikazane u daljem tekstu. Ono je takođe komplementarno sa nastojanjima Poverenice za zaštitu ravnopravnosti da Ministarstvo prosvete i Nacionalni prosvetni savet izvrše upodobljavanje nastavnih sadržaja radi eliminacije prevaziđenih stanovišta koja se mogu tumačiti kao diskriminatorska, kao i zahtevima koje su u ovom smislu iznosili Zaštitnik građana i deo stručne javnosti.

Uži istraživački tim Centra zahvaljuje se svim predstavnicima obrazovnih institucija MO koji su doprineli ostvarivanju ovog zajedničkog projekta, donatorima – Fondaciji za otvoreno društvo i Ženevskom centru za demokratsku kontrolu oružanih snaga (*Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces – DCAF*), recenzentu dr Amadeu Watkinsu (*Watkins*), predstavnicama Kancelarije za ljudska i manjinska prava Vlade RS, Poverenika za zaštitu ravnopravnosti i Zaštitnika građana, učenicima Vojne gimnazije, kadetkinjama i kadetima Vojne akademije koji su učestvovali u diskusijama, Branki Anđelković, Tanji Jakobi, Mariji Radoman i svim ostalim saradnicima u sprovođenju projekta.

1. ANTIDISKRIMINACIONE POLITIKE U SRBIJI U KONTEKSTU REFORME SISTEMA ODBRANE

1.1. PRAVNI OKVIR ZA BORBU PROTIV DISKRIMINACIJE

Sistem zaštite od diskriminacije u Republici Srbiji utemeljen je u osnovnom pravnom aktu, Ustavu RS, koji zabranjuje posrednu i neposrednu diskriminaciju po bilo kom osnovu.⁵ Krivični zakonik predviđa više krivičnih dela u vezi sa diskriminacijom, a brojni sektorski zakoni sadrže odredbe protiv diskriminacije: Zakon o mladima, Zakon o sportu, Zakon o radu, Zakon o zdravstvenoj zaštiti, Zakon o visokom obrazovanju. Dodatno, položaj, zaštita i afirmativne mere prema pojedinim ranjivim grupama uređeni su posebnim zakonima: Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, Zakonom o crkvama i verskim zajednicama, Zakonom o ravnopravnosti polova. Širenje diskriminatornih poruka u javnosti i podstrekivanje na nasilje zabranjeno je nizom propisa: Zakonom o javnom informisanju, Zakonom o oglašavanju, Zakonom o radio-difuziji. Republika Srbija je potpisnica najvažnijih međunarodnih dokumenata koji se odnose na zaštitu ljudskih prava i zabranu diskriminacije.⁶

Normativni okvir zaokružen je 2009. godine donošenjem Zakona o zabrani diskriminacije, čime je učinjen dodatni korak u postizanju neophodnog nivoa zaštite ljudskih prava, kao i u usklađivanju nacionalne regulative sa standardima Evropske unije. Ovaj zakon u članu 2 daje iscrpnu i sveobuhvatnu listu ličnih svojstava (osnova diskriminacije), a što je još važnije, ta lista nije konačna. Takođe, predviđa i formiranje institucije Poverenika za zaštitu ravnopravnosti. Značaj ovog tela posebno leži u činjenici da može kontrolisati ne samo rad ustanova sa javnim ovlašćenjima, već i delovanje privatnog sektora.⁷ Veliki pomak predstavlja i Zakon o zabrani diskriminacije koji donosi i izričitu zabranu „govora mržnje“ (član 11).⁸

U okviru Ministarstva rada i socijalne politike, još 2007. godine osnovan je Sektor za rodnu ravnopravnost, koji 2008. prerasta u Upravu za rodnu ravnopravnost. Institucionalni okvir upotpunjen

⁵ Član 1 Ustava kritikovan je zbog naglašavanja da je Republika Srbija „država srpskog naroda“, a član 21, koji se odnosi na zabranu diskriminacije, zbog izostavljanja seksualne orijentacije iz spiska ličnih svojstava.

⁶ Dokumenti UN: Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena; Dokumenti Saveta Evrope: Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Predlog Zakona o potvrđivanju ove konvencije je u proceduri Narodne skupštine RS).

⁷ Mirna Kosanović, Saša Gajin, Dejan Milenković, *Zabrana diskriminacije u Srbiji i ranjive društvene grupe*, UNDP, Beograd, 2010.

⁸ Efekat zabrane bio bi mnogo jači da su precizno navedena sva lična svojstva: pol, seksualna orijentacija, rasna, etnička, verska pripadnost itd. Jasna definicija instituta zločina iz mržnje značajno bi ojačala čitav sistem borbe protiv diskriminacije. Detaljnije u: Jelena Radoman, Marija Radoman, Svetlana Đurđević-Lukić i Branka Anđelković, *LGBT populacija i reforma sektora bezbednosti u Srbiji*, Centar za istraživanje javnih politika i Misija OEBS u Srbiji, Beograd, 2011, str. 20.

je tokom 2012. osnivanjem Kancelarije Vlade RS za ljudska i manjinska prava.⁹ Narodna skupština takođe je prepoznala značaj zaštite ljudskih prava i borbe protiv diskriminacije, te u sadašnjem sazivu postoji Odbor za ljudska i manjinska prava i ravnopravnost polova.

Doneti su značajni strateški dokumenti poput Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (2009), Nacionalne strategije za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima (2011) i Strategije za unapređivanje položaja Roma (2010). Prema Nacionalnoj strategiji za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti 2009–2015, predviđeno je integrisanje rodno osetljive politike u celokupnu institucionalnu sferu, a ostvarivanje rodne ravnopravnosti u obrazovanju prepoznato je kao jedno od šest područja delovanja.¹⁰ Veoma značajno je usvajanje sveobuhvatne Strategije prevencije i zaštite od diskriminacije za period 2013–2018.¹¹ Među zadacima Strategije su dosledno sprovođenje normativnog okvira za borbu protiv diskriminacije, stvaranje bezbednog okruženja za pripadnike osetljivih društvenih grupa i utvrđivanje smernica za borbu protiv diskriminacije na nivou lokalne samouprave. Ova Strategija utvrđuje opšte i posebne ciljeve posvećene sprečavanju diskriminacije i unapređivanju položaja devet osetljivih grupa, kao i mere za njihovo postizanje.¹² U domenu obrazovanja značajne su mere i ciljevi koji podrazumevaju uključivanje u obrazovne programe znanja o manjinskim pravima i karakteristikama nacionalnih manjina, uključivanje u kurikulume svih obrazovnih nivoa sadržaja o neprihvatljivosti svih oblika diskriminacije žena, kao i stalno praćenje nastavnog materijala radi eliminisanja sadržaja koji diskriminišu LGBT populaciju.

Kako je već napomenuto, formalno je u više pravnih akata istaknuto da nastavni planovi i programi treba da podstiču duh tolerancije i jednakosti.¹³ Među osnovnim principima visokog obrazovanja nalaze se i poštovanje ljudskih prava i građanskih sloboda i zabrana diskriminacije na osnovu rase, pola, etničkog porekla, veroispovesti, seksualne orijentacije itd.¹⁴ Prema Zakonu o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima iz 2009, sadržaj udžbenika i nastavnih sredstava ne sme biti diskriminatoran ni prema jednom osnovu, a usklađenost sa ovim zahtevom navodi se i kao jedan od kriterijuma u okviru stručne ocene kvaliteta rukopisa udžbenika.¹⁵ Odredbe o nediskriminaciji integrišu se i u najnovije zakonske akte, te su među osnovnim ciljevima osnovnog i srednjeg obrazovanja poštovanje rasne, nacionalne, kulturne, jezičke, verske, rodne, polne i uzrasne ravnopravnosti, tolerancije i uvažavanja različitosti.¹⁶ Međutim, kod većine zakona iz oblasti obrazovanja (izuzev pomenutog Zakona o visokom obrazovanju) primetno je izostavljanje seksualne

⁹ U periodu 2008–2011. funkcionisalo je Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, a u periodu 2011–2012 poslove iz oblasti ljudskih i manjinskih prava obavljala je Uprava za ljudska i manjinska prava pri Ministarstvu za ljudska i manjinska prava, državnu upravu i lokalnu samoupravu.

¹⁰ Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti 2009–2015, *Službeni glasnik RS*, br. 15/2009.

¹¹ Centar za istraživanje javnih politika bio je uključen u izradu Nacrta strategije. Strategija je usvojena u vreme finalizacije ovog projekta. Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije za period 2013–2018, Beograd, jun 2013, Internet, <http://www.ljudskaprava.gov.rs/index.php/you/vesti-l/246-usvojena-strategija-prevencije-i-zastite-od-diskriminacije>.

¹² Strategija navodi kao posebno ugrožene: nacionalne manjine, žene, LGBT osobe, osobe sa invaliditetom, starije osobe, decu, izbeglice, interno raseljene i druge ugrožene migrantske grupe, verske manjine i lica čije zdravstveno stanje može biti osnov diskriminacije.

¹³ Zakon o visokom obrazovanju, član 4, Zakon o ravnopravnosti polova, član 31, Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, član 13; Ustav, član 48, stavlja akcenat na podsticanje poštovanja razlika kroz mere u kulturi, obrazovanju i javnom obaveštavanju.

¹⁴ Zakon o visokom obrazovanju, čl. 4 i 8.

¹⁵ Zakon o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima (2009), čl. 4 i 17.

¹⁶ Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, čl. 21 (ovaj zakon ne pominje polnu ravnopravnost), Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju, čl. 2.

orijentacije iz spiska osnova diskriminacije.¹⁷ Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije, kao jednu od važnih mera, ističe upravo unošenje seksualne orijentacije u spisak ličnih svojstava u svim budućim zakonima ili u izmenama aktuelnih zakona. Postojeće zakonske odredbe se, kao i buduće izmene i prilagođavanja predviđena strateškim i ostalim dokumentima, odnose na udžbenike u upotrebi i u civilnom i u vojnom školstvu.

1.2. DOMETI ANTIDISKRIMINACIONIH POLITIKA

Evropska komisija u svom Izveštaju o napretku Srbije za 2012. godinu ocenjuje da je pravni okvir za borbu protiv diskriminacije dobro uspostavljen i u skladu sa evropskim standardima, ali naglašava da je diskriminacija po različitim osnovama i dalje vrlo rasprostranjena, te da treba uložiti dodatne napore za dosledniju primenu zakonskih odredbi. Posebno se ističe težak položaj Roma i LGBT populacije.¹⁸

Tokom 2011. godine najviše pritužbi Poverenici za zaštitu ravnopravnosti podneto je zbog diskriminacije na osnovu nacionalne pripadnosti ili etničkog porekla, a u 2012. ovaj osnov diskriminacije je na drugom mestu, iza invaliditeta.¹⁹ Veliki broj pritužbi odnosi se na diskriminaciju koju vrše organi javne vlasti, diskriminaciju u sferi rada koja je najučestalija, a beleži se i značajan broj pritužbi u sferi obrazovanja.

Da je potreban dodatni rad na edukaciji i obaveštavanju stanovništva o tome kako se može zaštititi od diskriminacije, pokazuje istraživanje javnog mnjenja „Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji“.²⁰ Naime, najveći broj građana neće se obratiti nikome ukoliko dožive diskriminaciju, i to pre svega jer ne znaju kome bi se obratili, ili nemaju poverenja u institucije. Policiji bi se obratilo 13%, 4% Zaštitniku građana i 3% organima pravosuđa. Istraživanje takođe pokazuje i da su građani Srbije najviše skloni diskriminatomom ponašanju zbog seksualne orijentacije, verske opredeljenosti, etničkog porekla i nacionalne pripadnosti. S druge strane, kao posebno ugrožene grupe u najvećem procentu vide Rome. Indikativni su i stavovi iz istraživanja Beogradskog centra za bezbednosnu politiku da građane najviše ugrožava država, zatim separatističke grupe, a osećaju se više ugroženim od malih verskih zajednica nego od desničarskih organizacija. Takođe, osećaju veću ugroženost od LGBT populacije, nego od navijačkih grupa.²¹

¹⁷ Zaštitnik građana apelovao je na nadležno ministarstvo da se u tekst Zakona unese konkretna odredba o zabrani diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije, ali ova preporuka nije uvrštena u konačnu verziju Zakona. Mišljenje Zaštitnika građana o Nacrtu zakona o izmenama i dopunama Zakona o osnovama sistema obrazovanja, Internet, <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/2011-12-11-11-34-45/2827-2013-05-14-08-16-25>.

¹⁸ European Commission, Serbia 2012 Progress Report, Brussels, 10.10.2012, Internet, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/sr_rapport_2012_en.pdf.

Centar za istraživanje javnih politika izvršio je 2012. a 2013. objavio procenu efikasnosti lokalnih mehanizama za uključivanje Roma i Romkinja u Srbiji, na inicijativu Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva pri Kabinetu potpredsednice Vlade za evropske integracije. Videti: Internet, <http://publicpolicy.rs/sr/clanci/izvestaj-o-efikasnosti-lokalnih-mehanizama-za-socijalno-ukljucivanje-romkinja-i-roma-u-r-srbiji-721>. Pogledati i istraživanje Centra: *LGBT populacija i reforma sektora bezbednosti u Srbiji*, iz 2011. Pripadnici LGBT populacije uglavnom ne smatraju da reformski procesi doprinose njihovoj ličnoj bezbednosti, niti prepoznaju bezbednosne institucije kao reformisane, a Vojsku Srbije vide kao potpuno zatvorenu strukturu. Internet, <http://publicpolicy.rs/wp-content/uploads/2011/12/LGBT-populacija-i-reforma-sektora-bezbednosti.pdf>.

¹⁹ Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2011. godinu, Beograd, 2012; Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2012. godinu, Beograd, 2013, Internet, <http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/izve%25%A1taji/izve%25%A1taji>.

²⁰ Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, CeSID, UNDP, Izveštaj o istraživanju javnog mnjenja „Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji“, Beograd, 2012, Internet, <http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/istra%25%BEivanja/izve%25%A1taji-o-istra%25%BEivanju-javnog-mnenja-%E2%80%9Eodnos-gra%25%91ana-prema-diskriminaciji-u-srbiji%E2%80%9C>.

²¹ Beogradski centar za bezbednosnu politiku, *Građani Srbije o nasilju* (Istraživanje javnog mnjenja „Građani Srbije o bezbednosti – potencijal za nasilje“), 2012, Internet, http://www.bezbednost.org/upload/document/gradjani_srbije_o_nasilju_izvestaj.pdf.

Izveštaj Zaštitnika građana za 2012. naglašava da Romi, zbog sveukupnih teških uslova u kojima živi većina pripadnika ove nacionalne manjine, nemaju iste šanse za ostvarenje manjinskih prava kao pripadnici ostalih nacionalnih manjina. Zaštitnik građana takođe beleži i stalni porast broja pritužbi građana na račun državnih organa, što govori o tome da građani sve češće koriste ovaj način zaštite svojih prava, ali i da su državni organi i dalje vrlo skloni diskriminatomom postupanju.²² U ukupnom broju pritužbi tokom 2012, resor odbrane učestvuje sa 2,66 procenta, a najveći broj uputili su trenutno zaposleni ili bivši zaposleni, i to uglavnom u vezi sa statusnim pitanjima.

Godišnji izveštaj američkog Stejt departmenta o verskim slobodama, kada je reč o Srbiji, posebnu pažnju skreće na problem Zakona o crkvama i verskim zajednicama, koji u izrazito nepovoljan položaj stavlja male crkve i verske zajednice u Srbiji.²³ Ovaj zakon predviđa da samo crkve i verske zajednice, koje su ubeležene u Registar crkava i verskih zajednica, mogu imati pravni subjektivitet. Kriterijumi su vrlo složeni, a iako registracija nije obavezna, neregistrovane verske zajednice mogu imati velike probleme pri ostvarivanju izdavačke delatnosti, prodaji imovine i slično. S druge strane, crkve i verske zajednice, koje Zakon prepoznaje kao tradicionalne, automatski se pojavljuju u Registru.²⁴ Takođe, nije zabeleženo organizovanje časova veronauke za netradicionalne crkve i verske zajednice. Iz ovakvog konteksta jasno je da se postojeći naponi države u rešavanju pitanja diskriminacije, pre svega u praksi, a samim tim i u prilagođavanju udžbenika za redovnu i vojnu nastavu, odvijaju u složenim uslovima u kojima i na zakonodavnom nivou i u javnom mnjenju postoji veliki prostor za promene.

1.3. REFORMA SEKTORA BEZBEDNOSTI I SISTEMA ODBRANE U SRBIJI

Za razliku od organizacionih promena, reforma predstavlja daleko širi pojam jer podrazumeva i promenu pravnog, socijalnog, političkog, ekonomskog, i drugog statusa određene institucije.²⁵ Koncept reforme sektora bezbednosti (RSB) razvijao se od užeg pristupa, koji je u najsvedenijoj varijanti podrazumevao samo tradicionalne državne aktere koji koriste silu (vojsku, policiju, obaveštajnu zajednicu i sistem njihove kontrole), ka širem, koji uključuje celokupno pravosuđe, kazneni sistem i sistem zaštite ljudskih prava, carinu, finansijsku policiju, privatne kompanije u oblasti bezbednosti, i civilno društvo – istraživačke i profesionalne organizacije, religijske i ženske grupe, nevladine organizacije, medije.²⁶

Suštinski cilj reforme sektora bezbednosti jeste ostvarivanje efikasne i delotvorne bezbednosti države i njenih građana u okviru demokratskog upravljanja.²⁷ U regionu Zapadnog Balkana reforma

²² Broj pritužbi se 2011. povećao za 37,41% u odnosu na 2010, a 2012. za 22,95% u odnosu na 2011. Videti: Zaštitnik građana, Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2011. godinu, Beograd, 2012; Zaštitnik građana, Redovan godišnji izveštaj zaštitnika građana za 2012, Beograd, 2013, Internet, <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/izvestaji/godisnji-izvestaji>.

²³ U.S. State Department, *Serbia 2012 International Religious Freedom Report*, Internet, <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/#wrapper>.

²⁴ Tradicionalne crkve su: Srpska pravoslavna crkva, Rimokatolička crkva, Slovačka evangelička crkva, Reformatska hrišćanska crkva i Evangelička hrišćanska crkva, a tradicionalne verske zajednice su Islamska i Jevrejska verska zajednica. Prema Zakonu o crkvama i verskim zajednicama, one imaju „viševjekovni istorijski kontinuitet“ u Srbiji (čl. 10).

²⁵ Dejan Stojković, *Organizaciono restrukturiranje vojske*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2008, str. 9.

²⁶ Detaljnije o ulozi civilnog društva u reformi sektora bezbednosti u ovom regionu: Svetlana Đurđević-Lukić, "Security Sector Reform and the Role of Civil Society in the Western Balkans", *Sudosteuroopa Mitteilungen*, Vol. 47, No1 (2007), pp. 50–61; o ulozi medija: Svetlana Đurđević-Lukić (ed.), *The Media and Security Sector Reform in the Western Balkans*, DCAF, Geneva, 2010.

²⁷ Heiner Hänngi, "Conceptualizing Security Sector Reform and Reconstruction", in: Alan Bryden, Heiner Hänngi (eds), *Reform and Reconstruction of the Security Sector*, DCAF-LIT, 2004, pp. 3–20.

sistema bezbednosti je od velikog značaja za uspostavljanje vladavine prava, učešće građana u procesima transformacije i demokratske kontrole, kao i za jačanje regionalnog poverenja i saradnje. Ispostavilo se da su reforme iz druge generacije RSB posebno zahtevne za države regiona. Dok prva generacija RSB podrazumeva uspostavljanje institucionalnih aranžmana i odnosa koji omogućavaju demokratski okvir za civilno-vojne odnose, druga se odnosi na konsolidaciju ovih aranžmana, i to kroz izgradnju efektivnih struktura za formulisanje politike odbrane, uspostavljanje parlamentarnog nadzora i veću uključenost civilnog društva.²⁸ Reforma sektora bezbednosti takođe mora biti zasnovana na ljudskim pravima i posebno osetljiva za ranjive grupe.²⁹ I ovde su posebno važne reforme iz druge generacije jer omogućavaju da se pravni okvir formiran u prvoj generaciji primenjuje na ravnopravan i nediskriminatoran način, kako bi se izbeglo da se diskriminatorne prakse nastave i nakon izvršene reforme.

Budući da je proces promena u strategijsko-doktrinarnoj, normativno-pravnoj i organizaciono-funkcionalnoj oblasti sektora bezbednosti Republike Srbije uglavnom zaokružen, može se reći da je prva generacija reforme sektora bezbednosti i, kao njegovog dela, sistema odbrane, okončana. Vojska Srbije (VS) je pod demokratskom civilnom kontrolom i ustanovljen je civilni lanac komandovanja.³⁰ Doneti su temeljni dokumenti sektora Strategija nacionalne bezbednosti i Strategija odbrane (2009. godine), kao i zakoni o vojsci, odbrani i vojnim službama bezbednosti, a formiran je i Savet za nacionalnu bezbednost, kao telo koje treba da koordinira delovanje čitavog sektora bezbednosti.³¹ Uspostavljeni su mehanizmi unutrašnje kontrole: Inspektorat odbrane u okviru MO, Vojnopolijski inspektor u okviru VS, a za Vojnobezbednosnu agenciju (VBA) i Vojnoobaveštajnu agenciju (VOA) Generalni inspektor i Unutrašnja kontrola.³²

Misije VS (odbrana od oružanog ugrožavanja spolja, učešće u izgradnji i očuvanju mira u regionu i svetu, podrška civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti) zasnivaju se na novim strateškim konceptima i operativnim procedurama. Proklamovani ciljevi politike odbrane poput stvaranja efikasnog sistema odbrane i integracija u međunarodne bezbednosne strukture, zahtevali su temeljnu reorganizaciju, koja bi VS učinila finansijski održivom i prilagođenom savremenim bezbednosnim tokovima.³³ VS je stoga organizovana na tri nivoa: strategijski nivo obuhvata Generalštab sa Združenom operativnom komandom, koji je potčinjen Ministarstvu odbrane; operativni nivo obuhvata komande vidova vojske (Kopnena vojska i Vazduhoplovstvo i protivvazduhoplovna odbrana) i taktički nivo koji obuhvata brigadne komande. Smanjen

²⁸ Andrew Cottey, Timothy Edmunds, Anthony Forster, "The Second Generation Problematic: Rethinking Democracy and Civil-Military Relations", *Armed Forces & Society*, 29, 2002, pp. 31–56.

²⁹ Raspodela javnih dobara, a među njima i bezbednosti, u slabim državama (engl. *weak states*) je izrazito neproporcionalna, pa su krajnji korisnici bezbednosti (engl. *end-users*) kojima je ovo javno dobro posebno uskraćeno, ranjive grupe, siromašni, marginalizovani i isključeni. Robin Luckham, Tom Kirk, *Security in Hybrid Political Contexts: An End-User Approach, Justice and Security Research Programme*, LSE, London, 2012.

³⁰ VS je pod demokratskom civilnom kontrolom Narodne skupštine, Zaštitnika građana, drugih državnih organa, javnosti i građana (Zakon o VS, član 29), a njom komanduje predsednik (Zakon o VS, član 17).

³¹ Zakoni o Vojski Srbije i odbrani doneti su 2007, izmenjeni i dopunjeni 2009. Zakon o Vojnoobaveštajnoj i Vojnobezbednosnoj agenciji 2009.

³² Više o uspostavljenim mehanizmima unutrašnje kontrole: Predrag Petrović, „Nadzorna i kontrolna uloga izvršne vlasti u sektoru bezbednosti“, u: Miroslav Hadžić, Sonja Stojanović-Gajić (urs), *Godišnjak reforme sektora bezbednosti u Srbiji 2008–2011*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku i JP Službeni glasnik, Beograd, 2012, str. 297–315.

³³ Ministarstvo odbrane RS, *Strategijski pregled odbrane Republike Srbije*, Beograd, 2006. U jednom od nedavno datih intervjua, načelnik Generalštaba Diković ocenio je da Srbija nije vojno ugrožena, ali da bezbednost ugrožavaju etnički i religijski ekstremizam, međunarodna mreža organizovanog kriminala i ilegalne migracije. Videti: Internet, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=5304.

je broj organizacionih celina i radnih mesta, a pristupilo se i profesionalizaciji VS.³⁴ Prvi korak predstavljalo je uvođenje instituta prigovora savesti, odnosno mogućnosti da lice ispuni vojnu službu bez obaveze da nosi oružje.³⁵ Do kraja 2010. stvoreni su uslovi za potpuno ukidanje obaveze služenja vojnog roka, uz mogućnost dobrovoljnog služenja u trajanju od tri meseca. Na ovaj način značajno je smanjeno brojno stanje u sistemu odbrane: prema podacima iz 2010. za 16.000 osoba.³⁶ Istovremeno, interesovanje za posao profesionalnog vojnika veoma je veliko, najviše zbog percepcije ovog poziva kao „sigurnog posla, redovnih novčanih primanja i predvidive karijere“.³⁷

S druge strane, reforme iz druge generacije još su u začetku. Primena uspostavljenih ovlašćenja u nekim delovima sektora zaostaje, kao u slučaju skupštinskih tela nadležnih za nadzor sektora bezbednosti koja retko koriste mogućnosti kojima u ovoj oblasti raspolažu. Još jedan važan mehanizam nadzora javnosti nad sektorom – javne rasprave o nacrtima propisa, nije postao sasvim ustaljena praksa. Javne rasprave se retko organizuju, čak i u slučajevima koji u potpunosti odgovaraju uslovima iz Zakona o državnoj upravi, a nije izvesno da li se predlozi sa javnih rasprava uopšte uzimaju u obzir prilikom formulisanja finalnog teksta akta.³⁸ U sistemu odbrane vreme određeno za javne rasprave o nacrtima najznačajnijih akata bilo je nedovoljno (u slučaju Nacrta strategije nacionalne bezbednosti i Nacrta strategije odbrane), ili su nacrti na uvid javnosti stavljeni tokom letnjih odmora (u slučaju Nacrta zakona o Vojski Srbije i odbrani).³⁹

Jedan od osnovnih zahteva druge generacije RSB predstavlja veća uključenost civilnog društva u reformske procese. U Srbiji danas postoje različiti mehanizmi saradnje države i organizacija civilnog društva (OCD), poput sporazuma o saradnji OCD i institucija, i učešća OCD u formulaciji strateških dokumenata i zakonodavnom postupku.⁴⁰ Najznačajniji primer u vezi sa sistemom odbrane predstavlja saradnja koju su ostvarili MO i deo civilnog sektora predvođen Beogradskim fondom za političku izuzetnost (BFPE) prilikom izrade Nacionalnog akcionog plana (NAP) za primenu Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti UN „Žene, mir, bezbednost“ u Srbiji. U koordinacionom telu koje je tom prilikom formirano učestvovali su stručni i zainteresovani predstavnici državnih institucija, nevladinih organizacija, akademske javnosti i novinara, a radom je rukovalo MO. Ovo telo izradilo je konačan nacrt NAP, koji je kasnije odobrila i Vlada RS, i koji bi trebalo da bude od posebne važnosti za postizanje ravnopravnog statusa žena u sektoru bezbednosti.⁴¹

³⁴ Ministarstvo odbrane RS, *Bela knjiga odbrane Republike Srbije*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2010.

³⁵ Ustav RS, član 45. Ovo je kasnije regulisano i Zakonom o civilnoj službi iz 2009.

³⁶ Celokupni sistem odbrane ima oko 40.000 zaposlenih, od čega je oko 11.000 profesionalnih vojnika. Videti: Internet, http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Vojsku-Srbije-cinice-25_000-profesionalaca.lt.html.

³⁷ Vladimir Počuč, „Profesionalizacija Vojske, intervju sa general-majorom Petrom Radojčićem, načelnikom Uprave za ljudske resurse“, *Obrana*, broj 77, Beograd, 2008, str. 10–13.

³⁸ Javna rasprava nije organizovana u 133 od 176 analizirana slučaja. Istraživanje preporučuje preciziranje obaveze organizovanja javnih rasprava, minimalne rokove za njihovo trajanje, kao i uređenje njihovog sadržaja. Transparentnost – Srbija, *Javne rasprave u Republici Srbiji – analiza pravnog okvira i prakse*, mart 2012, Internet, http://www.transparentnost.org.rs/index.php?option=com_content&view=category&id=24&Itemid=&lang=sr.

³⁹ U slučaju strategija, bilo je predviđeno da javna rasprava traje samo 15 dana, ali je, nakon pritiska grupe organizacija civilnog društva, ipak odlučeno da se rasprava produži za još mesec dana.

⁴⁰ Više o tome: TACSO, SIPU, *Serbia Needs Assessment Report*, Technical Assistance to Civil Society Organisations in the IPA Countries, Belgrade, 2010.

⁴¹ Ministarstvo odbrane RS i Beogradski fond za političku izuzetnost, *Preporuke za izradu NAP za primenu Rezolucije 1325 SB UN u Srbiji*, Internet, http://www.bfpe.org/BFPE_OLD/www.bfpe.org/files/BFPE-brosura.pdf.

Jednu moguću kvantifikovanu ocenu dometa reforme pruža *Godišnjak reforme sektora bezbednosti u Srbiji 2008–2011*.⁴² U ovoj analizi kriterijum *Pravna država* dobio je najvišu ocenu 3,5, što znači da postoje zakoni i ključne institucije, a da su primeri loše prakse vrlo retki, te da je ovde učinjen prelaz u drugu generaciju reforme, s obzirom na to da je ocena 3 uzeta kao granična. Značajni napredak ka drugoj generaciji reforme zapažen je u kriterijumima *Sudski nadzor sektora bezbednosti* i *Nadzorna uloga nezavisnih državnih tela* (ocena 3). Ocenom 2,5, što znači da se beleže primeri pojave loše prakse, kao i da nisu doneti svi neophodni pravni akti, ocenjen je najveći broj kriterijuma (*Opšta i Finansijska transparentnost, Zastupljenost žena i nacionalnih manjina u sektoru bezbednosti, Nadzorna i kontrolna uloga izvršne vlasti u sektoru bezbednosti, Parlamentarna kontrola i nadzor, Upravljanje ljudskim resursima, Legitimnost*). Posebno zabrinjava činjenica da su najnižu ocenu 2 dobili kriterijumi *Učestvovanje građana i njihovih udruženja u bezbednosnoj politici* i *Zaštita ljudskih prava*.

Potrebno je stoga da sektor odbrane usvoji politike koje bi pokazale visok stepen predanosti za poštovanje najviših standarda ljudskih prava, izvan formalnih mehanizama (gde ti mehanizmi već postoje). Politikama u oblasti planiranja i sprovođenja strategije nacionalne bezbednosti i strategije odbrane, regrutovanja i obučavanja kadra i obrazovanja budućih oficira i podoficira koje bi eksplicitno prepoznale i uvažile posebnost grupa koje su u društvu često izložene diskriminaciji (žena, Roma i drugih etničkih i nacionalnih manjina, ateista i verskih manjina, LGBT osoba), sistem odbrane bi mogao bolje da odgovori na raznolikost bezbednosnih potreba različitih društvenih grupa i da utvrdi svoje mesto u procesu reforme druge generacije.

1.4. LJUDSKA PRAVA I PRAVA RANJIVIH GRUPA U SISTEMU ODBRANE

Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije među osnovnim nacionalnim vrednostima nabraja slobodu, jednakost, ljudska prava i slobode, nacionalnu, rasnu, versku ravnopravnost i ravnopravnost polova, a jedan od elemenata politike nacionalne bezbednosti je i politika zaštite ljudskih i manjinskih prava.⁴³ Međutim, u normativnim aktima koji se odnose na sistem odbrane nema mnogo reči o zaštiti ljudskih prava i zabrani diskriminacije, što signalizira nedovoljnu operacionalizaciju stavova iznetih u ovom temeljnom dokumentu sektora bezbednosti.

Pripadnicima oružanih snaga uživanje ljudskih prava i fundamentalnih sloboda mora biti omogućeno, kao i ostalim građanima, uz izvesna ograničenja svojstvena vojnoj službi i utvrđena pozitivnim pravnim okvirom.⁴⁴ Od zakona koji regulišu delovanje delova sistema bezbednosti, jedino Zakon o Vojsci Srbije sadrži odredbe koje se odnose na zaštitu ljudskih prava.⁴⁵ U ovom pogledu najznačajniji je član 13 koji zabranjuje diskriminaciju pripadnika VS zbog rasne, verske, nacionalne, polne pripadnosti, porekla ili nekog drugog ličnog svojstva. Takođe, član 11 ističe da se sve odredbe ovog zakona podjednako odnose na žene i muškarce. Izvesno vreme član 11 bio je u koliziji sa članom

⁴² Prema ovoj analizi, ocene 4 i 5, koje se odnose na drugu generaciju reforme i podrazumevaju stabilno funkcionisanje mehanizama, institucionalizaciju dobrih praksi i razvoj organizacione kulture, nije dobio nijedan od uspostavljenih kriterijuma RSB u Srbiji. M. Hadžić i S. Stojanović-Gajić (urs), op. cit., str. 77–169.

⁴³ Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, Beograd, oktobar 2009, Internet, http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadržaj/dokumenta/strategije/Strategija%20nacionalne%20bezbednosti%20Republike%20Srbije.pdf.

⁴⁴ Više o praktičnim stranama zaštite ljudskih prava pripadnika oružanih snaga u: *Handbook on Human Rights and Fundamental Freedoms of Armed Forces Personnel*, OSCE/ODIHR, DCAF, 2008, Internet, <http://www.osce.org/odihr/31393?download=true>.

⁴⁵ Zakon o Vojsci Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 116/07, 88/09.

9 kojim se definiše da je profesionalni vojnik lice koje ima odslužen vojni rok s obzirom da ženama nije bilo dostupno služenje vojnog roka, ali je ovo ograničenje ukinuto izmenama i dopunama zakona iz 2009.⁴⁶ U pogledu zaštite prava zaposlenih u sektoru bezbednosti, član 14 predviđa pravo osnivanja sindikalnih udruženja u VS (prvi su osnovani 2011), kao i organizovanje verske službe u VS „radi ostvarivanja slobode veroispovesti“ (član 25 Zakona). S obzirom na to da je glavni kriterijum za izbor sveštenika brojnost vernika određene crkve ili verske zajednice, samo vernicima Srpske pravoslavne crkve, Rimokatoličke crkve i Islamske verske zajednice biće dostupne usluge vojnog sveštenika.⁴⁷ Kako su se vernici Srpske pravoslavne crkve pokazali kao najbrojniji, izabrano je 13 sveštenika ove crkve, i svega jedan kapelan i jedan imam. Najavljeno je da će tokom 2013. godine biti odabrano još 15 vojnih sveštenika, u zavisnosti od verske strukture vojnika.⁴⁸

U Kodeksu časti pripadnika VS jedna od osnovnih normi ponašanja je poštovanje ličnosti i različitosti, a među vrednostima su i solidarnost, čovečnost i poštovanje. Statuti Vojne akademije, Medicinskog fakulteta VMA, kao i samog Univerziteta odbrane, utvrđuju pravo svih kadeta odnosno studenata na jednake uslove studiranja, a statut Medicinskog fakulteta Vojnomedicinske akademije (VMA) ističe i pravo na različitost i zaštitu od diskriminacije. Kodeks profesionalne etike Univerziteta odbrane među osnovna načela rada UO svrstava i zabranu diskriminacije i razvijanje duha tolerancije, a jedini kriterijumi za vrednovanje su stručnost, sposobnost i profesionalni rezultati (članovi 5 i 12).⁴⁹

Nacionalni akcioni plan za primenu Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti UN sadrži konkretizovane aktivnosti za postizanje značajnih ciljeva u vezi sa rodnom ravnopravnošću, poput povećanja broja žena na rukovodećim mestima u sektoru bezbednosti, povećanja njihovog uticaja na odlučivanje o pitanjima odbrane i bezbednosti, delotvorne zaštite žena od diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja, itd. NAP predviđa i izbor „osoba od poverenja“ među zaposlenima u institucijama sektora. Osobe od poverenja treba da pruže „primarnu kolegijalnu pomoć“, da daju savet, posreduju i preduzimaju mere radi rešavanja konkretnih situacija iz oblasti rodne ravnopravnosti i diskriminacije.⁵⁰ Trenutno u Ministarstvu odbrane RS ima 19,2% žena, a 2,9% u oficirskom kadru.⁵¹ U sistemu odbrane zastupljeno je oko 7% pripadnika manjina, a među njima se nalaze pripadnici 20 različitih manjina.⁵²

1.5. DISKRIMINACIJA U CIVILNOM OBRAZOVANJU

Za pravilno sagledavanje nivoa usklađenosti udžbenika u vojnom obrazovnom sistemu, mora se istaći da ni reforma udžbenika u civilnom obrazovanju, u smislu otklanjanja diskriminativnog sadržaja, nije mnogo odmakla. Reforme različitih delova obrazovnog sistema u Srbiji sprovode se više od jedne decenije, a sveobuhvatna Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. usvojena je krajem 2012. godine. Do sada

⁴⁶ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o Vojski Srbije, član 8.

⁴⁷ Uredbom o vršenju verske službe u VS iz 2011, predviđeno je da versku službu u VS vrše samo sveštenici tradicionalnih crkava i verskih zajednica (član 10). Vršenje verske službe u VS uređeno je sporazumima sa svim tradicionalnim crkvama i tradicionalnim verskim zajednicama. Videti: Internet, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=4348.

⁴⁸ Juna 2013. godine završena je jednomesečna obuka na Vojnoj akademiji za pripadnike prve klase oficira verske službe.

⁴⁹ Statut Vojne akademije, čl. 135, Statut Medicinskog fakulteta VMA, čl. 127, Statut Univerziteta odbrane, čl. 134, Kodeks profesionalne etike Univerziteta odbrane, članovi 5 i 12.

⁵⁰ Nacionalni akcioni plan za primenu Rezolucije 1325 SB UN – Žene, mir i bezbednost u Republici Srbiji (2010–2015), Internet: http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=4350, str. 11–13.

⁵¹ Prema podacima iznetim na okruglom stolu na Vojnoj akademiji, koji je organizovan u okviru ovog istraživanja 27. juna 2013.

⁵² Podaci iz 2011. godine. Videti: Internet, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:351021-Manjine-ne-vole-uniforme>. Istraživački tim nije uspeo da dođe do podataka o procentualnoj zastupljenosti manjina u vojnoobrazovnom sistemu.

najznačajniji rezultat reforme visokog obrazovanja je potpisivanje i primena Bolonjske deklaracije na univerzitetima koja je, međutim, praćena stalnim protestima i nezadovoljstvom studenata. Reforma osnovnog obrazovanja sprovodi se od 2003. godine, sa više ili manje uspeha, dok su srednje škole gotovo u potpunosti izvan svakog uticaja reforme.⁵³ To, između ostalog, pokazuje i nalaz da među ispitanicima od 12 do 18 godina nivo zadovoljstva kvalitetom znanja koje stiču u školi, udžbenicima i nastavnim materijalom, opada sa brojem godina.⁵⁴

Čini se da je svim ovim procesima zajedničko da se odvijaju bez jasnog plana i cilja, a ostaje da se vidi koliko će napretka doneti Strategija, posebno kad se uzme u obzir da akcioni plan za njenu primenu još nije usvojen. O dometima reforme sistema obrazovanja dosta govori i činjenica da su novi zakoni o osnovnom i srednjem obrazovanju doneti tek u vreme sprovođenja ovog istraživanja, a prethodni su, uz manje izmene, bili na snazi od 1992. godine. U široj javnosti posebno je poznat primer Zakona o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima, čije odredbe ostavljaju mogućnost za pojavu korupcije u procesu odobravanja udžbenika i dodeljivanja licenci za njihovo objavljivanje.⁵⁵

Jedan od najvećih problema obrazovnog sistema je zastarelost udžbenika i nastavnog materijala i programa. To uključuje i njihovu neprilagođenost standardima poštovanja ljudskih prava i načelima ravnopravnosti i tolerancije, što potvrđuju i rezultati skorašnjih analiza u ovoj oblasti. Jedna od njih je analiza udžbenika i nastavnih programa za osnovnu i srednju školu sa aspekta rodne ravnopravnosti.⁵⁶ Analizirani su izabrani udžbenici i nastavni planovi i programi za opšte društvene predmete za niže razrede osnovne škole, osmi razred osnovne škole i četvrti razred srednje škole. Rezultati su pokazali da nastavni programi i udžbenici ne sadrže pitanje rodne ravnopravnosti kao temu. Žene su daleko manje predstavljene kao likovi, a zastupljena je stereotipna slika žene koja se isključivo bavi kućnim poslovima i podizanjem dece. Model porodice gotovo je isključivo ustaljena predstava četvoročlane porodice koju čine majka, otac, muško i žensko dete. Pozitivni pomak se ipak vidi u udžbenicima koji se koriste u nižim razredima osnovne škole, što potvrđuje da je reforma osnovnoškolskog obrazovanja najviše odmakla. Među glavnim preporukama su upotreba rodno senzitivnog i neutralnog jezika, izbegavanje stereotipnih predstava uloge žene u društvu, kao i ujednačavanje broja ženskih i muških likova u udžbenicima. Skrenuta je pažnja i na značaj edukacije nastavnog osoblja i povećanje njihove osetljivosti za rodna pitanja. Drugi deo analize odnosi se na predmet Građansko vaspitanje u osnovnoj i srednjoj školi.⁵⁷ U ovom slučaju takođe obrazovni materijal za niže razrede osnovne škole prednjači u procesu promene tradicionalnih rodni predstava, dok je u udžbenicima za više razrede osnovne škole situacija dosta lošija, uz skoro potpuni izostanak ženskih likova iz teksta i stereotipnu predstavu društvenih uloga žena. Nastavni planovi i programi za srednje škole sadrže teme u koje može biti uključena rodna problematika, ali to nigde nije učinjeno na eksplicitan način. Posebne preporuke za

⁵³ Reforma gimnazija najavljuje se i 2011. i 2012. Videti: Internet, <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Profesori-traze-odlaganje-reforme-gimnazije.lt.html>. Videti: Internet, <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Srbija-razgovara-Ponovo-odlozena-reforma-gimnazija.lt.html>.

⁵⁴ Centar za prava deteta, *Izveštaj o ostvarivanju prava deteta u Republici Srbiji iz ugla dece i mladih*, Beograd, 2012, Internet, http://cpd.cmass3.info/home/news/_params/newsplus_news_id/1295.html, str.8–12. Istraživanje je sprovedeno u tri grada.

⁵⁵ Na ovo je upozoravala Agencija za borbu protiv korupcije (Internet, http://www.acas.rs/sr_cir/aktuelnosti/710-analiza-udzbenici.html), kao i autori OECD izveštaja „Jačanje integriteta i borba protiv korupcije u obrazovanju u Srbiji“. OECD, *Strengthening Integrity and Fighting Corruption in Education: Serbia*, 2012, Internet, <http://browse.oecdbookshop.org/oecd/pdfs/free/9112181e.pdf>.

⁵⁶ Dragana Stjepanović-Zaharijevska, Danijela Gavrilović, Nevena Petrušić, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, UNDP, 2010.

⁵⁷ Gorana Đorić, Natalija Žunić, Tatjana Obradović-Tošić, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: Analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje*, UNDP, 2010.

predmet Građansko vaspitanje odnose se u najvećoj meri na organizovanje radionica koje će se direktno baviti pitanjima u vezi sa rodnom (ne)ravnopravnošću.

Analiza „Ka nehomofobičnoj srednjoj školi“ obuhvatila je odabrane srednjoškolske udžbenike koji su bili u upotrebi 2007. godine, a neki od njih koriste se i danas.⁵⁸ Ustanovljeno je da udžbenici sadrže zastarele i netačne navode, da mnogi primeri promovišu isključivo tradicionalne norme (u odnosima među polovima, društvenim ulogama žene i muškarca, shvatanju porodice), kao i da se javlja centriranost na sopstvenu kulturu, dok se druge označavaju kao primitivne. Tema homoseksualizma se uglavnom ne pojavljuje ili je, kao u nekim udžbenicima iz psihologije, prikazana u zastarelom i negativnom svetlu.

Zbog neadekvatnih sadržaja udžbenika i nastavnih planova i programa reagovala je i Poverenica za zaštitu ravnopravnosti, uputivši 2011. godine preporuku tadašnjem Ministarstvu prosvete i nauke, Nacionalnom prosvetnom savetu i Zavodu za unapređenje kvaliteta vaspitanja i obrazovanja, zasnovanu na rezultatima analize stepena usaglašenosti nastavnih planova i programa sa principima inkluzivnog obrazovanja i obrazovanja za ljudska prava.⁵⁹ Neki od primera iz ove analize dobili su i značajnu medijsku pažnju, kao upotreba reči „glupača“ kao primera za ženski rod u priručniku za gramatiku za učenike viših razreda osnovne škole, ili svrstavanje homoseksualnosti u sličan kontekst sa nekrofilijom, zoofilijom i prostitucijom u pojedinim udžbenicima iz psihologije. Poverenica preporučuje otklanjanje stereotipnih prikaza rodnih uloga, i obezbeđivanje vidljivosti dece iz ranjivih i marginalizovanih grupa, kao i LGBT populacije. Nastavni sadržaj mora predstavljati sve modele porodice zastupljene u savremenom društvu, a iz udžbenika treba izbaciti zastarelu i uvredljivu terminologiju i insistirati na upotrebi rodno senzitivnog jezika. Poverenica preporučuje organizovanje programa koji će omogućiti da nastavnici i nastavnice steknu neophodno znanje o ljudskim i dečijim pravima, diskriminaciji i načinima njenog suzbijanja, rodnoj ravnopravnosti i nenasilnom rešavanju sukoba. Ovo je posebno važno ako se uzme u obzir da značajni procenat dece kaže da veliki uticaj na formiranje njihovih stavova o „raznim životnim pitanjima“ ima ono što čuju od predavača u školi.⁶⁰ Preporuku da se u nastavne planove i programe, kao i udžbenike za osnovne i srednje škole, uvrste sadržaji koji će na „prihvatljiv, ali stručan“ način obraditi tematiku prava LGBT populacije, dao je i Zaštitnik građana u svom Godišnjem izveštaju za 2012.⁶¹

Istraživanja vrednosnih stavova srednjoškolaca najdirektnije pokazuju da je razvijanje kulture tolerancije i priznavanja različitosti jedan od najhitnijih zadataka u okviru reforme obrazovanja. Čini se da je opšti trend da žene pokazuju manje tradicionalne stavove, veći stepen tolerancije prema različitosti i veći otklon ka nasilnom ponašanju. Međutim, ustaljeni stavovi prema porodici, braku, društvenim ulogama žena i muškaraca, kao i značaju reproduktivne uloge žene, ipak u najvećoj meri opstaju. Takođe, nalaz koji se ponavlja u više istraživanja je izuzetno negativan stav srednjoškolaca prema pripadnicima LGBT populacije, i u nešto manjoj, ali značajnoj meri, prema Romima.⁶²

Da su promene u nastavnom materijalu neophodne i u visokom školstvu, pokazuju rezultati *Analize rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu*, koju je sproveo Centar za studije roda i politike Fakulteta političkih nauka, uz podršku UNDP (*United Nations Development Programme* –

⁵⁸ Dušan Maljković (ur.), *Ka nehomofobičnoj srednjoj školi: Analiza dela srednjoškolskih udžbenika u vezi sa tretmanom homoseksualnosti*, Gayten – LGBT Centar za promociju prava seksualnih manjina, Fond za otvoreno društvo, Beograd, 2008.

⁵⁹ Preporuka Poverenika za zaštitu ravnopravnosti Ministarstvu prosvete i nauke Republike Srbije, Nacionalnom prosvetnom savetu i Zavodu za unapređenje kvaliteta vaspitanja i obrazovanja, br. 649/2011, Internet, <http://www.ravnopravnost.gov.rs/lat/preporukeOrganimaJavneVlasti.php?idKat=24&strana=2>.

⁶⁰ *Izveštaj o ostvarivanju prava deteta u Republici Srbiji iz ugla dece i mladih*, 2012, op. cit., str. 10.

⁶¹ Zaštitnik građana, Redovan godišnji izveštaj zaštitnika građana za 2012. godinu, Beograd, 2013, str. 26.

⁶² Pogledati *Izveštaj o ostvarivanju prava deteta*, 2012, op. cit.; Dušan Maljković (ur.), *Ka nehomofobičnoj srednjoj školi*, op. cit.; Marija Radoman, *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2011.

Program Ujedinjenih nacija za razvoj).⁶³ Istraživački tim je obradio 17 jedinica obrazovnog materijala koji se koristi na Beogradskom univerzitetu, sa ciljem da se ispita na koji način je zastupljena rodna perspektiva.⁶⁴ Rezultati su pokazali da je u većini slučajeva to nemoguće jer rodna perspektiva uopšte nije zastupljena. Nije zastupljen ni rodno senzitivni jezik, a čak i udžbenici koji se u izvesnoj meri bave rodnom pitanjima ili položajem drugih ranjivih grupa, to čine na neodgovarajući i često diskriminišući način. Jedan od nalaza je i pretežna zastarelost i ideološka obojenost literature, koja ne podstiče kritički pristup.⁶⁵ Preporuke za poboljšanje nastavnog materijala kreću od uvođenja rodno senzitivnog jezika, i naglašavaju da nastavni materijal treba prilagoditi tako da direktno govori o diskriminaciji, nasilju nad ženama i ostalim društvenim problemima sa kojima se žene suočavaju. Treba osavremeniti literaturu i tako podstaći studente i studentkinje da izražavaju svoje stavove i razmišljaju na kritički način.

Rezultati istraživanja rodne osetljivosti u akademskoj zajednici pokazuju da je muška populacija sklonija konzervativnijim stavovima, ali i da su studenti u većoj meri od nastavnika iskazali konzervativne stavove.⁶⁶ Ovo je još jedan pokazatelj da je srednjoškolsko obrazovanje najmanje dotaknuto reformama, kao i da su vrednosni stavovi, koje neguje veći deo ove populacije, dostigli nivo ozbiljnog društvenog problema. Stavovi pripadnika akademske zajednice ipak pokazuju da je, bar među ovom populacijom, primetan proces napuštanja patrijarhalnih stavova, iako stereotipi o rodnom ulogama u izvesnoj meri i dalje opstaju, podjednako među muškarcima i ženama.⁶⁷

1.6. REFORMA VOJNOG ŠKOLSTVA

Reforma vojnog obrazovanja presudno utiče na kvalitet upravljanja ljudskim resursima, ali i na pitanja poput odbrambene diplomatije i civilno-vojnih odnosa u državi.⁶⁸ Stoga je jedan od najznačajnijih delova reforme sistema odbrane i reforma vojnog školstva koja se sprovodi od 2006. godine i čiji je glavni cilj usaglašavanje civilnog i vojnog školstva, kao i prilagođavanje vojnog školstva potrebama reformisanog sistema odbrane.⁶⁹ Jedan od najvećih problema sistema odbrane na početku reforme predstavljalo je

⁶³ Jana Bačević, Jelisaveta Blagojević, Daša Duhaček, Tamara Džamonja-Ignjatović, Martina Vukasović, Dragana Popović, Andriana Zaharijević, *Analize rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu*, Centar za studije roda i politike Fakulteta političkih nauka, UNDP, Beograd, 2010.

⁶⁴ Analiziran je nastavni materijal sa Učiteljskog fakulteta, Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Medicinskog fakulteta, Geografskog fakulteta, Fakulteta organizacionih nauka i Tehnološkog fakulteta.

⁶⁵ Jedini pozitivni primer predstavlja udžbenik *Sociologija*, autora Entoni Gidensa (prevod sa engleskog), koji je u upotrebi na više fakulteta Univerziteta u Beogradu.

⁶⁶ Tamara Džamonja-Ignjatović, Dragana Popović, Gordana Daša Duhaček, „Rodna osetljivost u akademskom prostoru: istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti na Univerzitetu u Beogradu“, *Godišnjak 2010*, broj 4, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2010, str. 455–477.

⁶⁷ Skorašnji događaj na Fakultetu političkih nauka (FPN), maja 2013, ponovo je skrenuo pažnju javnosti na neadekvatne sadržaje nastavnog materijala koji se koristi na visokoškolskim ustanovama u Srbiji. Na predmetu Socijalna patologija, korišćena je slajd prezentacija na kojoj se istopolni seksualni odnosi podvode pod pojam seksualne devijantnosti, i objašnjava da su posledica „defekata u psihološkom i socijalnom razvoju“. Važno je napomenuti da je usledilo izvinjenje predmetnog nastavnika sa obrazloženjem da je u pitanju nasleđeni udžbenik, kao i izvinjenje Uprave Fakulteta.

⁶⁸ Više u: Amadeo Votkins, „Obrazovanje oficira u Srbiji: balansiranje tradicije i modernosti“, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, broj 6, 2007, str. 91–99.

⁶⁹ Predsednik Nikolić je, prilikom obeležavanja Dana Vojske 2013, istakao da je najveći napredak u stvaranju moderne VS učinjen u reformi vojnog obrazovanja, stvaranju novog sistema upravljanja obukom i modernog doktrinarnog okvira, profesionalizaciji i razvijanju sposobnosti za učešće u multinacionalnim operacijama. Videti: Internet, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=04&dd=20&nav_category=12&nav_id=706795.

nepriznavanje vojnih diploma izvan sistema odbrane, pa su kadeti VA bili onemogućeni da nastave karijere u civilnom sektoru.

Reforma visokog vojnog obrazovanja sprovedena je u tri faze.⁷⁰ Prva faza obuhvatila je uspostavljanje bliže saradnje VA i Beogradskog univerziteta, te su formirani zajednički studijski programi. U drugoj fazi, akreditovane su Vojna akademija i Medicinski fakultet Vojnomedicinske akademije, a u trećoj formiran je i akreditovan integrisani Univerzitet odbrane.⁷¹ Univerzitet odbrane sprovodi studije prvog, drugog i trećeg stepena, u okviru polja društveno-humanističkih, tehničko-tehnoloških i medicinskih nauka, a obavlja i naučnoistraživački rad. Univerzitet ima razvijenu saradnju sa Univerzitetom odbrane Češke Republike, a najavljeno je jačanje saradnje i sa univerzitetima u SAD, Rusiji, Kini i Turskoj.⁷²

Kroz reformske procese celokupno vojno obrazovanje u Srbiji objedinjeno je u jedinstvenu vojnoobrazovnu instituciju, koja obuhvata Vojnu akademiju (visoko obrazovanje), Školu nacionalne odbrane (najviši nivo usavršavanja državnih i vojnih rukovodilaca u sistemu odbrane koji se sastoji od Komandno-štabnog usavršavanja, Generalštabnog usavršavanja i Visokih studija bezbednosti i odbrane) i Vojnu gimnaziju (srednjoškolsko obrazovanje). Značajni pomak predstavlja i razdvajanje obrazovanja od obuke u novim studijskim programima.⁷³ Izvršena je i reforma Vojne gimnazije, te je tako Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja odgovorno za nastavni proces, a MO za prijem učenika na školovanje i njihov smeštaj.⁷⁴ Nastavni program Vojne gimnazije istovetan je onom u civilnim gimnazijama.

Prema članu 17 Zakona o visokom obrazovanju, sve visokoškolske ustanove u Srbiji (pa samim tim i Univerzitet odbrane) imaju obavezu sprovođenja postupka samovrednovanja i ocenjivanja kvaliteta svih studijskih programa, nastave i uslova rada, a pri tome se u obzir mora uzeti i ocena koju su ovim elementima dali sami studenti.⁷⁵ Organ koji je nadležan za ovaj postupak na Univerzitetu odbrane je Komisija za obezbeđenje kvaliteta, među čijim članovima su predstavnici nastavnog osoblja Univerziteta odbrane, kao i kadeti.⁷⁶ Komisija, između ostalog, priprema i predlog Strategije obezbeđenja kvaliteta i akcione planove za njeno sprovođenje. Među oblastima praćenja kvaliteta su i kvalitet studijskih programa, nastavnog procesa i udžbenika i literature.⁷⁷ Udžbenici koji se mogu koristiti na UO ne smeju da imaju diskriminatorne sadržaje prema određenim društvenim grupama, kao i sadržaje koji su diskriminatorni po osnovu rase, pola, etničke grupe ili nacije (Pravilnik o udžbenicima, član 4). U toku je rad na formulisanju posebnog zakona koji bi obuhvatio sva važna pitanja iz domena vojnog obrazovanja.⁷⁸

⁷⁰ Jan Marček, Radun Jeremić, „Reforma visokog vojnog školstva u Republici Srbiji – misije Vojske Srbije i bolonjski proces“, *Vojno delo*, 4/2009, str. 129–185.

⁷¹ Univerzitet odbrane osnovan je 2011. i prva je takva visokoškolska ustanova u regionu. Medicinski fakultet Vojnomedicinske akademije sprovodi nastavu na osnovnim studijama od 2009.

⁷² Rektor UO prof. dr Miodrag Jevtić, u besedi povodom godišnjice postojanja UO, naveo je da je Univerzitet odbrane Češke bio uzor za konstituisanje UO Srbije. Internet, <http://www.uo.mod.gov.rs/sr/o-univerzitetu/beseda-rektora-2012#.UcLY7dhjFAY>, <http://www.uo.mod.gov.rs/sr/o-univerzitetu/beseda-rektora-2013#.UcghM5xklwQ>.

⁷³ Zoran Jeftić, Mladen Vuruna, „Reforma vojnog obrazovanja u Republici Srbiji – mogućnosti, izazovi, pravci razvoja“, u: *Vojno delo*, 1/2009, str. 164.

⁷⁴ Isto, str. 168.

⁷⁵ Za „spoljnu“ proveru kvaliteta zadužena je Komisija za akreditaciju i proveru kvaliteta, koju obrazuje Nacionalni savet za visoko obrazovanje (Zakon o visokom obrazovanju, čl. 13).

⁷⁶ Pravilnik o obezbeđenju kvaliteta, član 3 i član 56.

⁷⁷ Isto, član 9.

⁷⁸ Radna grupa usvojila je Nacrt Zakona o vojnom obrazovanju. Internet, <http://www.uo.mod.gov.rs/vesti/18-06-2013/sastanak-posebne-radne-grupe-za-izradu-nacrta-zakona-o-vojnom-obrazovanju.html#.UcKXw5xklwR>.

2. NALAZI ISTRAŽIVANJA

2.1. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Polazeći od konteksta u kojem se odvija reforma vojnog obrazovanja u Srbiji, a to su procesi druge generacije reformi sektora bezbednosti, kao i od šireg okvira antidiskriminacionih politika, ovo istraživanje se bavilo time da li su, kako i na koji način teme diskriminacije ranjivih grupa zastupljene u vojnom sistemu obrazovanja i u jednom delu obuke. Uz navedenu analizu postojećih zakonskih rešenja, izveštaja nezavisnih tela, objavljenih stručnih studija na temu reforme sektora bezbednosti, diskriminacije i obrazovnih sadržaja u Srbiji, istraživanje je fokusirano na sadržaj odabranih udžbenika i priručnika na Vojnoj akademiji, u Vojnoj gimnaziji, i sadržaj dela materijala koji se koristi u obuci za vojnike i oficire pod nadležnošću Generalštaba Vojske Srbije. Kao glavna tema u okviru problematike ljudskih prava analiziran je tretman žena, etničko-nacionalnih manjina, pripadnika manjih religijskih zajednica i ateista, kao i LGBT populacije. Analiza sadržaja uobičajen je metod za obimniju empirijsku građu (štampa, propagandni materijali, školski udžbenici, internet sajtovi), a koji je nastao kao rezultat praktičnih i teorijskih potreba da se o nekim oblicima društvene komunikacije dobiju potpuniji i objektivniji podaci.⁷⁹ Nastavni materijal je odabran na osnovu očekivane sadržajne bliskosti sa temom ljudskih prava i diskriminacije, tako da su uključeni udžbenici i priručnici koji se koriste na predmetima kao što su Vojna etika, Međunarodno humanitarno pravo, Sociologija, Vojna psihologija, Vojna istorija – predmetima iz oblasti društvenih nauka koji nisu izrazito uskostručni. Kvalitativnom analizom sadržaja obuhvaćeno je dvanaest udžbenika i priručnika u upotrebi u Vojnoj akademiji i tri udžbenika za ključne društvene predmete u Vojnoj gimnaziji. Takođe je analiziran i sadržaj dva priručnika iz humanitarnog prava u Vojsci Srbije koji se koriste u osnovnoj obuci vojnika i za komandire, kao i materijal sa jednog kursa za obuku budućih učesnika u multinacionalnim operacijama. Fokus je bio primarno na nastavnim materijalima koji se koriste na Vojnoj akademiji, s obzirom na to da ona obrazuje komandni kadar, i da je Univerzitet odbrane u procesu unapređivanja sopstvene organizacije i akreditacije nastavnih planova i programa.⁸⁰ Istraživanje je ograničeno na analizu udžbenika i priručnika iz odabranih predmeta iz oblasti društveno-humanističkih nauka u upotrebi u Vojnoj gimnaziji i na Vojnoj akademiji.⁸¹ Takođe, istraživanje je obuhvatilo samo deo materijala koji se koristi u profesionalnoj obuci pod okriljem Generalštaba Vojske Srbije a koji je učinjen dostupnim za potrebe ovog istraživanja.

Analizom sadržaja se nastojalo utvrditi da li se ovi nastavni materijali dotiču problematike ljudskih prava i diskriminacije navedenih ranjivih grupa; ukazati na kontekst u kojem se pominju ranjive grupe

⁷⁹ Videti: Vojin Milić, *Sociološki metod*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1996.

⁸⁰ Dodatni razlozi za ovakav izbor su okolnost da je nastavni program u Vojnoj gimnaziji izjednačen sa programom ostalih gimnazija u Srbiji, kao i to što je u pogledu materijala koji se koristi za obuku profesionalnih vojnika Generalštab Vojske Srbije istraživačima Centra ponudio vrlo malo sadržaja relevantnih za ovo istraživanje.

⁸¹ Intervjuisani predavači su navodili da u nastavi koriste i dodatni materijali, ali ih istraživački tim nije dobio od predmetnih nastavnika. Skripte ili drugi dodatni materijal nisu zvanično navedeni za konkretne predmete koji su odabrani za ovo istraživanje.

(pozitivan, negativan, neutralan, relativizujući); kao i pružiti opis konkretnih dobrih primera ili eventualnih delova teksta koji eksplicitno ili implicitno imaju elemente diskriminacije.

Diskriminacija i problematika ljudskih prava je operacionalizovana, polazeći od četiri dimenzije i pokazatelja koji su izdvojeni, i to:

- rodna diskriminacija (reproduktivna prava žena, podela poslova po polu, žena kao slabiji/ranjiviji pol, prirodnost roda/pola, koncepti ženskosti i muškosti, žena kao majka, feminizam i prava žena, emancipacija žena, jednakost žena, itd.);
- interpretacija problema etničko-nacionalnih manjina (navođenje uloge u društvenom i političkom životu, jednakost građana, selekcija istorijskih događaja, interpretacija uloge etničko-nacionalnih manjina u ratnim dešavanjima);
- interpretacija problema religijskih manjina (islam, katoličanstvo, judaizam, sekte), kao i ateista; i
- diskriminacija LGBT populacije (homoseksualnost kao bolest, homoseksualnost kao devijantna patološka pojava, homoseksualnost kao neprirodno ponašanje, seksualni odnosi i brak, lečenje homoseksualaca, itd.).

Nalazi iz pisanog materijala dopunjeni su i produbljeni metodama individualnog i grupnog intervjuisanja (fokus grupa). Ovaj metod je odabran kako bi se sagledali stavovi u konkretnom okruženju i dobila određena slika o transferu znanja odnosno o vrednosnom sistemu u oblasti ljudskih prava koji je podržan u udžbenicima i u nastavi društvenih nauka na vojniškoljskim institucijama. Konkretno, problematika grupa koje u nekoj meri trpe diskriminaciju u društvu: žena, Roma i drugih etničkih manjina, pripadnika različitih verskih zajednica i LGBT zajednice, i znanje koje se o njima pruža kroz vojni sistem školstva sagledavani su i putem razgovora sa maturantima Vojne gimnazije, i kadetkinjama i kadetima prve i četvrte godine studija na Vojnoj akademiji.⁸² Takođe su obavljani i konsultativni intervjui sa određenim brojem rukovodilaca i profesora Vojne gimnazije i Vojne akademije. O inicijalnim nalazima istraživačica Centra dodatno se diskutovalo na okruglom stolu sa predstavnicima ovih vojnoot obrazovnih ustanova, kao i predstavnicima ključnih institucija koje se bave ljudskim pravima i zaštitom od diskriminacije.⁸³ Intervjuisanim predstavnicima vojnoot obrazovnog sistema dostavljen je nacrt nalaza, i uz mogućnost da ih komentarišu na pomenutom okruglom stolu, mogli su da svoje sugestije i primedbe dostave i pismenim putem.⁸⁴

Bitno je napomenuti da učenici i učenice ulaze u vojni sistem obrazovanja u srednjoj školi ili na fakultetu, a da su prethodno bili pod uticajem porodice i drugih formativnih faktora koji su doprineli nastanku i održanju određenih saznanja i vrednosnih sudova. Ovo istraživanje ne obuhvata procenu eventualnih predrasuda koje su polaznici VG i VA doneli sa sobom iz porodice i sa prethodnog školovanja, niti do koje mere su postojeći vojni sadržaji uticali na proširivanje/smanjivanje tih predrasuda, ni u kom domenu. Istraživanje nastoji da pruži sliku postojećeg stanja u oblasti zastupljenosti (anti)diskriminacionih formulacija u odabranim udžbenicima, i indikacije o informisanosti polaznika VG i VA, kao i predavača društvenih predmeta, o unapređenom zakonodavnom okviru u ovoj oblasti, uključujući i zakonske i podzakonske akte kojima se obrazovni proces obavezuje na nediskriminatorno postupanje.

⁸² U razgovorima je učestvovalo 10 učenika i 30 kadetkinja i kadeta; četiri fokus grupe organizovane su u periodu maj–jul 2013.

⁸³ Kancelarija za ljudska i manjinska prava Vlade Republike Srbije, Zaštitnik građana, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. Okrugli sto je bio po pozivu, zatvorenog tipa, održan 27. juna 2013. godine sa 17 učesnika.

⁸⁴ Mogućnost dostavljanja pismenih sugestija nije iskorišćena.

2.2. ANALIZA ODABRANOG NASTAVNOG MATERIJALA

2.2.1. Analiza udžbenika za Vojnu akademiju

Odabrani udžbenici koji se koriste u nastavi na Vojnoj akademiji predstavljaju najveći deo analiziranog materijala u ovom istraživanju iz nekoliko razloga.⁸⁵ Najpre, u pitanju je praktično centralna vojnoobrazovna institucija budući da obrazuje komandni kadar za Vojsku Srbije, koji usvaja i dalje prenosi na Vojnoj akademiji stečena znanja i stavove. Autori i recenzenti velike većine ovde analiziranih udžbenika iz društvenih nauka su vojna lica, odnosno pripadnici sistema odbrane, čime se dobija direktan uvid u njihovo poimanje relevantnosti tematike (ne)diskriminacije. Kako je reč o izdanjima publikovanim u okviru sistema odbrane, od kojih su pojedini odavno u upotrebi, u izvesnoj se meri može indirektno sagledati značaj koji se pridaje osavremenjavanju nastavnih sadržaja. Osim toga, Vojna akademija u svoj sistem obrazovanja uključuje i srednjoškolsko obrazovanje u Vojnoj gimnaziji.⁸⁶

Izuzetno je važno, kako je već navedeno, što je Univerzitet odbrane u procesu unapređivanja sopstvene organizacije, akreditacije i re-akreditacije nastavnih planova i programa, pa je pretpostavka Centra da postoji mogućnost za unapređivanje postojećih sadržaja u relativno kratkom vremenskom periodu.

U okviru predmeta Vojna psihologija, obaveznog na svim studijskim programima izuzev Vojnomasinskog inženjerstva, koriste se istoimeni udžbenik i praktikum.⁸⁷ U pogledu problema roda i rodne pripadnosti, u udžbeniku *Vojna psihologija* postoje primeri izrazito stereotipnog odnosa. Tako se, na primer, u poglavlju *Psihološki faktori opažanja. Motivacija i opažanje*, navodi da „muškarac drugačije opaža fizičke karakteristike žene pre ili posle zadovoljenja seksualnog motiva“,⁸⁸ kao i da „ako je mladić zaljubljen u neku devojkicu, neće biti sposoban da kod nje opaža neke nedostatke, čak i fizičke – za njega je lepo sve što pripada toj osobi i sve što ona čini“.⁸⁹ U poglavlju *Adolescencija* navedeno je da „osnovne karakteristike interesovanja adolescenata su sledeće: interesovanja su specifična i brojnija nego u zreloom dobu; dečaci i devojčice se razlikuju u pogledu vrste interesovanja; dečaci se više interesuju za lično zdravlje, sigurnost, novac i seks, a devojčice za ličnu privlačnost, životne stavove, mentalno zdravlje i odnose u porodici“.⁹⁰

Sa stanovišta tretiranja etničkih pitanja, relevantan je odeljak *Vrste stavova* u kojem je na neutralan način objašnjen proces formiranja stereotipa budući da je predočeno da „uprošćene i pogrešne slike o nekim nacijama i narodima nazivaju se stereotipije“. Istaknuto je da „naročito ratni sukobi doprinose da se pripadnicima nacije agresora pretežno pridaju negativne osobine, pošto je formiranje stereotipija u velikoj zavisnosti od međunarodnih odnosa“.⁹¹ „Predrasude su stavovi koji su logički neosnovani, veoma su emocionalno obojeni i teško se menjaju. Mogu nastati kao posledica nacionalne vezanosti, usled sklonosti

⁸⁵ Podaci o recenzentima, urednicima, ispitima i studijskim programima u okviru kojih se udžbenici koriste, kao i o starosti izvora koji se navode, dostupni su u tabeli u prilogu.

⁸⁶ Videti zvaničnu Internet prezentaciju: <http://www.va.mod.gov.rs/cms/view.php?id=600>, (pristupljeno 25.08.2013.)

⁸⁷ Desimir Pajević, Ljubomir Kasagić, *Vojna psihologija*, Sektor za školstvo, obuku, naučnu i izdavačku delatnost, Uprava za naučnu i izdavačku delatnost, Vojna akademija, Beograd, 2001, i Ljubomir Kasagić, Desimir Pajević, Nada Danić, Radoslav Jocić, *Vojna psihologija – praktikum*, Generalštab Vojske Srbije i Crne gore, Uprava za školstvo i obuku, Vojna akademija, Beograd, 2003.

⁸⁸ D. Pajević i Lj. Kasagić, *Vojna psihologija*, 2001, op.cit. str. 73.

⁸⁹ Isto, str. 73.

⁹⁰ Isto, str. 239.

⁹¹ Isto, str. 271.

ljudi da pojedinačna iskustva generalizuju i uprošćuju, ili da reaguju agresivno kada su ometeni u zadovoljavanju pojedinačnih potreba i želja. Agresivnost se veoma lako usmerava na određene etničke rasne ili verske grupe⁹². Pozitivan primer predstavlja što su kao načini borbe protiv predrasuda navedeni preduzimanje zakonskih sankcija protiv nosilaca predrasuda, sistemsko informisanje o narodima da bi se istakle njihove pozitivne karakteristike i neposredni kontakti sa pripadnicima tih grupa.

U ovom udžbeniku odnos prema homoseksualnosti je u domenu tretiranja psihopatskih pojava.⁹³ Homoseksualnost je predstavljena kao jedna od seksualnih devijacija na koju se primenjuju, u modernom dobu napuštene, metode lečenja tzv. tehnike averzivne stimulacije.⁹⁴ Takođe, izrazito je negativno pominjanje homoseksualnosti u kontekstu prostitucije ili seksualnog rada, ali i kao problema u funkcionisanju vojne organizacije. Tako se navodi da „za vojsku ne predstavljaju poseban problem pojedinci koji u izuzetnim okolnostima (npr. alkoholisanost) pribegnu homoseksualnom zadovoljavanju seksualne potrebe, a koji se u normalnim okolnostima energično bore protiv ove patološke sklonosti; problem predstavljaju psihopatske ličnosti koje pribegavaju homoseksualnosti kao stalnom načinu rešavanja seksualnih frustracija i apstinencije u vojsci, a uz to dolaze do novca i drugih materijalnih koristi“⁹⁵.

Kao i u udžbeniku *Vojna psihologija*, i u *Praktikumu iz Vojne psihologije* postoje primeri stereotipnih stavova o rodnoj pripadnosti i stereotipni odnos prema ženama.⁹⁶ Tako se u poglavlju *Teorijske osnove socijalne percepcije* citiraju stihovi Jovana Dučića koji u stvari predstavljaju stereotipno viđenje žene: „Ničim se čovek ne može toliko dopasti koliko lepim osmehom. Žene se najradije daju ljudima koji umeju da ih zasmavaju.“⁹⁷ Kada autori govore o konformizmu, kaže se: „Žene se više konformiraju od muškaraca.“⁹⁸

U njemu se takođe objašnjavaju i mehanizmi i obrasci nastanka stereotipa i to samo na osnovu rasne i/ili etničke pripadnosti. U poglavlju *Principi asimilacije i kontrasta* govori se o postojanju nacionalnih stereotipa: „Kad procenjujemo pripadnike grupa, naroda, postoji tendencija da ih po nekim karakteristikama vidimo kao „uniformne, homogene“. Osobine pripadnika jedne šire grupe ili nacije skloni smo da pripišemo svakom njenom pojedincu, iako je to psihološki neosnovano. Na tom principu se fomiraju nacionalne stereotipije. Znamo kakve su u neprijateljskoj propagandi u daljoj i bližoj prošlosti pripisivane osobine Jevrejima, Srbima, Romima... Netačno, ali se, nažalost, zloupotrebljava u političkom marketingu“⁹⁹. „Predrasude i stereotipije vrlo negativno utiču na tačnost procenjivanja i vrednovanja drugih osoba. Posebno se to odnosi na negativne predrasude, a među njima etničke i rasne, koje krajnje iskrivljuju procene o ljudima i društvenim grupama prema kojima takve predrasude postoje“¹⁰⁰.

⁹² Isto.

⁹³ Isto, str.47. Centralni nervni sistem: „Oboljenja ili povrede određenih delova limbičkog sistema (...) dovode do naglog povećanja seksualnog motiva, tako da bolesnici neobuzdano, ne obazirajući se na moralne norme i ograničenja traže seksualni odnos ili se samozadovoljavaju. Ponekad se javlja nastrano zadovoljavanje ove potrebe, kao što je homoseksualnost, sadizam ili ekshibicionizam.“

⁹⁴ Isto, str. 106. Instrumentalno učenje: „Posebnu grupu bihevior-tehnika predstavljaju tkz. tehnike averzivne stimulacije. Ponašanje koje se želi eliminisati povezuje se sa averzivnim dražima, kao što su električni šok, neprijatne hemijske supstancije po ukusu ili mirisu ili slično. Ova tehnika se pokazala uspešnom pri odvikavanju od kockanja, alkoholizma, egzibicionizma ili drugih seksualnih devijacija.“

⁹⁵ Isto, str. 412.

⁹⁶ Lj. Kasagić et al., *Vojna psihologija – praktikum*, 2003, op. cit.

⁹⁷ Isto, str. 95.

⁹⁸ Isto, str. 115.

⁹⁹ Isto, str. 98.

¹⁰⁰ Isto, str. 106.

Ovaj *Praktikum* sadrži brojne primere iz prakse, opise kako bi trebalo postupati u određenim situacijama (ratne operacije, psihološki rizične situacije, odnos između pretpostavljenih i vojnika, i sl.). „Poštovanje principa subordinacije određuje odnose pretpostavljeni – potčinjeni i bezuslovno izvršavanje naređenja (elementar autokratskog rukovođenja), a inicijativa i samostalnost potčinjenih, u delokrugu koji određuje pretpostavljena komanda, ukazuje na elemente demokratičnosti u rukovođenju i komandovanju.“¹⁰¹

Predmet Sociologija obavezan je za najveći broj studijskih programa, i nije ponuđen samo na smeru Vojnog vazduhoplovstva, a koriste se dva udžbenika. Udžbenik **Sociologija za vojne akademije** potiče još iz osamdesetih godina XX veka.¹⁰² Pisan je u duhu marksizma, a problemi kao što su prava žena, uređenje rodni odnosa, međunacionalni i međuetnički odnosi, posmatraju se iz perspektive marksističke sociološke teorije društva. Prema autorima, udžbenik se razlikuje od opšte sociologije u tom smislu što pored klasičnih tema koje sociologija obrađuje sadrži veći broj strana (100 od 400 strana) koji je posvećen „ratu kao obliku društvenog sukoba“, zatim pitanjima nastanka armije, društvene uloge armije, razvoja ratne tehnike i uopšte vojne organizacije. Udžbenik je za današnje prilike očekivano zastareo, ali period do kojeg obrađuje sociološki važne teme je dosta pregledan i teorijski bogato koncipiran, mada sa većim naglaskom na socio-ekonomske teme nego na sadržaje koji se danas pojavljuju u okviru sociologije kulture, sociologije omladine i sl.

S obzirom na marksističku orijentaciju autora, tekstovi zastupaju stavove o emancipaciji žena kao jednoj od važnih tekovina socijalističkog društva. Analizirano sa stanovišta rodni odnosa, udžbenik sadrži obilje primera kritičkog odnosa prema autoritarnom, patrijarhalnom modelu porodice: „Patrijarhalna porodica... ima svoju unutrašnju klasnu strukturu, koja stvara sistem zasnovan na diskriminaciji i segregaciji, na pravnim nejednakostima između muškarca i žene i na apsolutnoj potčinjenosti dece šefu porodice. Zato se ističe da ona predstavlja model opresivne, autoritativne, nametnute vladavine muškarca u okviru „muške civilizacije“ i „klasnog društva“. „Patrijarhalna porodica počiva na supremaciji muškarca nad ženom (muževljeva vlast).“¹⁰³ Navodi se i da u okviru patrijarhalne porodice „žena je smatrana za biće nižeg ranga o kome treba uvek neko da se stara.“¹⁰⁴

Prisutna je kritika društvenih nejednakosti muškaraca i žena u brojnim sferama života: „Žena se vrlo teško bori za svoju emancipaciju, ne samo zato što još ne postoje objektivni društveni uslovi (veća nepismenost žena, manji broj u radnom odnosu – 34%, niža školska sprema, niže kvalifikacije, nedovoljan broj ustanova za majku i dete itd.), već i zato što se društvena svest prema ženi kao ljudskom biću i njenim vrednostima, dosta sporo menja.“¹⁰⁵ Implicitno se kritikuje i odnos Crkve prema ženama: „Hrišćanska crkva proglasila je ženu za grešnicu i preporučivala muškarcima 'da se ne dotaknu ni jedne žene'“.¹⁰⁶ Takođe, problematizuju se muško-ženski odnosi u savremenom društvu: „Zanimljiv je podatak da su brakovi u kojima žena nije zaposlena van porodice mnogo manje uspešni nego brakovi u kojima oba bračna druga rade. Razlog je u podređenom položaju žene, u njenom nezadovoljstvu svojom ulogom, a često i u potcenjivačkom odnosu bračnog druga prema njoj.“¹⁰⁷

¹⁰¹ Isto, str. 73.

¹⁰² Dimitrije Baucal, Ejub Kučuk, Vladimir Gospić, Milivoj Oreb, Miladin Ilić, Marko Mladenović, Milan Gvero, Niko Pezelj, Mensur Ibrahimpašić, *Sociologija za vojne akademije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1981. Intervjuisani predmetni nastavnik naveo je da postoji dodatni materijal koji će biti stavljen na raspolaganje istraživačicama, ali nije.

¹⁰³ D. Baucal et al., isto, str. 214.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Isto, str. 222.

¹⁰⁶ Isto, str. 214.

¹⁰⁷ Isto, str. 223.

Sa stanovišta eventualne nacionalne i etničke diskriminacije, određujuće je to što se udžbenik zalaže za ravnopravnost svih nacija u bivšoj Jugoslaviji, a viđenje Drugog svetskog rata je takvo da precizira neprijatelje u snagama okupatora, četnicima i ostalim kolaboracionistima, dok su interesi radničke klase na prvom mestu. Nacija se posmatra istorijski i neutralno.¹⁰⁸ Nacije se sagledavaju i kao oruđe vladajuće klase u homogenizovanju naroda kako bi se pacifikovali suprotstavljeni klasni interesi.¹⁰⁹

Međuetnički i međunacionalni odnosi objašnjeni su matricom odnosa koja je važila u zvaničnoj politici SFRJ a bila je sublimirana u izrazu „bratstvo i jedinstvo“. Izrazi kojima se promovise nacionalna jednakost mogu se tako tumačiti kao antidiskriminativni, uzimajući u obzir da je to bila zvanična politika SFRJ gde se parola „bratstvo i jedinstvo“ pojavljuje kao samorazumljiva.¹¹⁰ U skladu sa istim diskursom, u objašnjavanju tadašnje državne politike prema međunacionalnim odnosima u upotrebi su izrazi kao što su „odnosi nacionalne ravnopravnosti“, „zajedništvo naroda i narodnosti Jugoslavije – zasnovano na ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu“, „politike nacionalne ravnopravnosti“ i sl.¹¹¹

Odnos prema religiji takođe je u skladu sa marksističkom teorijom, u kojoj se religija *per se* posmatra kao negativna, bez pravljenja razlika u pogledu konkretnih verskih zajednica. Više je primera ovakvog stanovišta u udžbeniku: „Religija je pretežno iluzorna svest i predstavlja produžetak primitivnog mentaliteta, odnosno prvobitne nerazvijene ljudske svesti.“¹¹² „Religija je najstariji oblik društvene svesti i ona je, kako smo već rekli, produžetak iluzornih ljudskih predstava o svetu.“¹¹³ Budući da nema alternativnih socioloških teorija, jasno je da se diskriminišu religiozni u odnosu na ateiste. Nema direktnih referenci ka pripadnicima seksualnih manjina.

Opšta sociologija je drugi udžbenik u upotrebi na predmetu Sociologija.¹¹⁴ Udžbenik se skoro uopšte ne bavi pitanjem žena, a kada govori o porodici (pre)naglašava njen značaj: „Porodica je parcijalna, ali i najkompleksnija društvena grupa. U njoj se prepliću mnogobrojne društvene funkcije i oblici društvenih odnosa i procesa. Teško je naći drugu grupu koja zadovoljava toliko raznovrsnih ljudskih i društvenih potreba. Ona je društvena zajednica u kojoj se odvijaju osnovni procesi ljudskog života i toliko je povezana sa životom svakog pojedinca da ostavlja snažan pečat u njegovom razvoju.“¹¹⁵

Preovlađuje neutralan stav o međuetničkim i međunacionalnim odnosima: „(...) u savremenom svetu, u kome u sve većoj meri ideani pravičnosti i ravnopravnosti postaju načela međunarodne saradnje, priznavanje i poštovanje nacionalne ravnopravnosti treba da postane stvarnost u kojoj ljudi žive i manifestacija novih humanističkih odnosa među ljudima, nacijama i državama“.¹¹⁶

¹⁰⁸ „Nacija je oblik zajedništva ljudi“. „Mi ovde upotrebljavamo pojam narod za označavanje etničke zajednice koja prethodi naciji, a pojmom nacije označavamo istorijski određenu društvenu-etničku zajednicu svojstvenu epohi kapitalizma i socijalizma“. Isto, str. 141.

¹⁰⁹ „Nacija je istorijski nužna pojava, ona nije subjektivna tvorevina ljudskog duha. Nastala je kao rezultat potrebe da se, proizvodnjom koja temelji na kapitalu, izvrši integracija u okviru nacije i na taj način otvori mogućnost razvoja kapitalističkih odnosa. Mlada buržoazija, kao nova klasa (...) konstituisanjem nacije nastoji da izvrši homogenizaciju – da prevlada objektivno postojeće sukobe različitih interesa i da afirmiše nacionalni interes kao opšti“. Isto, str. 143. Daje se dakle kritičko viđenje nacije.

¹¹⁰ „Borba za bratstvo i jedinstvo je postala jedan od osnovnih političkih ciljeva narodnooslobodilačke borbe“. Isto, str. 263.

¹¹¹ Isto, str. 398.

¹¹² Isto, str. 186.

¹¹³ Isto, str.194.

¹¹⁴ Danilo Ž. Marković, *Opšta sociologija*, X izdanje, Savremena administracija, Beograd, 2003.

¹¹⁵ Isto, str, 263.

¹¹⁶ Isto, str. 262.

Udžbenik ne sadrži posebne odrednice koje se odnose na manjinske grupe, što se može pripisati činjenici da je sama forma udžbenika takva da predstavlja širok spektar socioloških teorija i pravaca, društvenih fenomena i procesa, gde se više bavi makroperspektivom i izlaganjem različitih stanovišta. Preovladava socijalistička i marksistička teorija društva.

Predmet **Vojna etika** je izborni na studijskim programima Menadžment u odbrani i Logistika odbrane, ali ne i na inženjerskim smerovima, a hrestomatija koja se koristi je među najnovijim udžbenicima na Vojnoj akademiji i datira iz 2009. godine.¹¹⁷ Priređivač hrestomatije je i predavač ovog predmeta, koji naglašava da udžbenik sledi strukturu prisutnu na velikim inostranim akademijama, a da je osnovni etički pristup poštovanje i uvažavanje ličnosti.¹¹⁸

Kao pozitivan primer ističe se poglavlje *Etika i ljudska prava. Standardi ljudskih prava*, koje govori o osnovnim standardima ljudskih prava, pozivajući se na najvažnije međunarodne pravne dokumente: Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima, Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima itd.¹¹⁹ Navedeni su tako pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života, doma i prepiske, koje zabranjuje mešanje u privatni život, i pravo zaštite protiv povreda privatnosti, kao i pravo na slobodu misli, savesti i vere i pravo na slobodu mišljenja i izražavanja.

Međutim, udžbenik je pretežno konzervativan u domenu rodni odnosa i odnosa prema religiji kojoj se daje značaj kao formativnom elementu vojničkog etosa. U hrestomatiji se može posebno izdvojiti uopštena slika vojnika koja se prikazuje tekstovima izabranim da uđu u ovu zbirku. Ona favorizuje agresivnog vojnika i pripisuje mu stereotipno muške osobine.¹²⁰ Svi primeri o ponašanju vojnika odnose se na vojnike kao muškarce dok se žena ne pojavljuje kao vojno lice. Žene su spomenute u drugim kontekstima i sa drugačijim svojstvima, najčešće kao životne pratilje muškaraca – vojnika i/ili objekat pažnje muškaraca – vojnika.¹²¹ Najproblematičniji deo sa stanovišta rodne ravnopravnosti je referisanje ka ženama kao seksualnim objektima,¹²² ili „slabijima“ kojima je potrebna pomoć i zaštita vojnika. Na primer: „Hrišćanska ideologija je ukazivala vitezu na one slabe, kojima on treba da pruži zaštitu: devojke, udovice, siročiće.“¹²³ U skladu sa ovim, jedino su heteroseksualni muško-ženski parovi prikazani i time, pretpostavka je, predočeni kao prihvatljivi. U tekstu *O primenjenoj etici*¹²⁴ daje se primer abortusa kao

¹¹⁷ Borislav D. Grozdić (prir), *Vojna etika*, hrestomatija, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2009. Postoji namera da se ovaj predmet uvrsti u planove i programe svih smerova.

¹¹⁸ Intervju za potrebe ovog istraživanja, 7. jun 2013.

¹¹⁹ B. Grozdić (prir), *Vojna etika*, hrestomatija, 2009, op. cit. Izvor: M. A. Perović, *Uvod u etiku*, Savez pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad, 2003, 101–110.

¹²⁰ „Racionalno gledano, vojnik stvarno može da pretenduje na zvanje super-muškarca“. B. Grozdić (prir), *Vojna etika*, 2009, op. cit., str. 298.

¹²¹ „Nije ni čudo što su u sva vremena žene volele vojnike, mada, činilo se da je opasna profesija trebala da snizi nivo privlačnosti vojnika kao potencijalnog muža.“ Isto, str. 298.

¹²² „Tradicionalno se smatralo da seksualni partneri, a pre svega muževi, treba da poseduju moralne vrline. Vrine mogu da budu različite, ali herojski način njihovog 'predstavljanja' damama dobio je univerzalni moralni status.“ Isto, str. 298.

„Do današnjih dana, 'viteški odnos prema ženi' podrazumeva, između ostalog, da se seksualna energija sublimira u estetski uobličenom ritualu udvaranja.“ Isto, str. 309.

„U odnosu na prethodnu tradiciju, koja ženu nije smatrala subjektom morala, viteška ideologija značajno je podigla moralni status ženskog pola. Žena nije postala subjekt morala, ali je postala njen objekat. Samim činom svog postojanja ona je budila u muškarcu 'uzvišena osećanja'“. Isto, str. 309.

¹²³ Isto, str. 306, iz priloga: J.B. Beljajev, magistar filozofije, docent Beloruskog državnog fakulteta, „Vojna etika, Vojni etos i univerzalije morala“.

¹²⁴ B. Grozdić (prir), *Vojna etika*, hrestomatija, 2009, op. cit. Prilog: Jovan Babić, *Moral i naše vreme*, Službeni glasnik, Beograd, 2005, 317–324.

relativno nove pojave, koja samim tim traži i novi pristup u definisanju pojave kao takve, bez mogućnosti pozivanja na neke stare tradicionalne vrednosne stavove. Navodi se pre svega da je „najjednostavnije kada se on definiše kao čedomorstvo“. Ono do čega je današnja dostupnost i bezopasnost abortusa dovela jeste „paradoksalno, žensko imitiranje muške neodgovornosti i egalitarizam u neodgovornosti. Sve to ima i zanimljivu ideološku konotaciju inkorporisanu u okvir jednog tako raširenog pokreta kao što je feminizam: da se pristupom u domen dozvoljene neodgovornosti postiže jednakost i tako zadovoljavaju načela (distributivne) pravde“.¹²⁵

U hrestomatiji su preneti tekstovi koji naglašavaju jaku vezu između vojničkog poziva i moralnosti utemeljene na religioznosti i veri. Tako tekst *Pravoslavno shvatanje o miru i ratu* navodi stavove Ruske pravoslavne crkve po pitanju vojske i moralnih načela ratovanja: „Naši hristoljubivi vojnici s oružjem u rukama čuvaju Svetu Crkvu, čuvaju cara jer u njegovoj sveštenoj ličnosti poštuju sliku vlasti Cara Nebeskog, čuvaju otadžbinu jer bi sa njenim rušenjem neminovno pala otadžbinska vlast i pokolebala se vera jevanđeljska.“ Takođe i: „Rat mora da se vodi uz pravedni gnev, a ne samo zlobom, pohlepom, pohotom i drugim porocima.“¹²⁶ Narocito je naglašena veza između vojske i crkve: „Crkva posebno brine o vojsci vaspitavajući je u duhu odanosti visokim moralnim idealima.“ Takođe i: „(...) povratak vojske vekovima ustanovljenim pravoslavnim tradicijama služenja otadžbini“.

Sa stanovišta savremenih civilno-vojnih odnosa problematičan je čitav deo *Vojska*,¹²⁷ a posebno deo „O Hristoljubivoj vojsci“: „Ne, ne možemo da kažemo da je Hristos 'blagoslovio ratovanje'; ali ga On nikako i ničim nije osudio u potpunosti, kao što je na primer, osudio bezosećajnost duše, licemerje.“¹²⁸ „Da, rat je neminovna i nužna stvar (premda uopšte i ne svaki rat i nipošto uvek). Ali postoje ratovi koji su duhovno opravdani i moralno nužni. Upravo na takve ratove Crkva misli kada se moli za vojsku hristoljubivu.“¹²⁹ Postoje i tematske jedinice koje obrađuju teme rimokatoličkog i islamskog shvatanja rata i mira,¹³⁰ a pominje se i pravo na slobodu vere.

Predmet *Vojna istorija* je obavezan na studijskim programima Menadžment u odbrani i Logistika odbrane, i izborni na inženjerskim smerovima. U nastavi se još koristi udžbenik star više do tri decenije, dakle pisan bez uvida u arhivske materijale koji su u međuvremenu postali dostupni.¹³¹ Postoje primeri stereotipnog posmatranja vojničkog poziva, kao i istorijske uloge nekih aktera, npr. katoličke crkve. S druge strane, naglašena je uloga žena u NOB. Nema mnogo primera diskriminacije, ali takođe nema ni mnogo primera osetljivosti prema ranjivim grupama.

Sa stanovišta rodnih odnosa, kao pozitivno ističu se napomene o ženama učesnicama NOB: „Na Sutjesci je poginulo preko 7.300 boraca, među kojima i 603 ili 19% žena.“¹³² Navodi se primer žene

¹²⁵ Isto, str. 164.

¹²⁶ Isto, „Osnovi socijalne koncepcije Ruske pravoslavne crkve“, Beseda, prilog, Novi Sad, 2007.

¹²⁷ Isto, N. Danilović, *Moral vojske u građanskom ratu*, prilog, Zadužbina Andrejević, i NIC, Beograd, 2001, str. 35–50.

¹²⁸ Isto, str. 326.

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ Isto, „Rimokatoličko shvatanje o miru i ratu“, str. 209–222; Izvor: Papsko veće za pravdu i mir, *Osnove socijalnog učenja katoličke crkve*, Fond Konrad Adenauer, Beogradska nadbiskupija, Beograd, 2006, str. 256–271; „Islamsko shvatanje o miru i ratu“, str. 222–231. Izvor: Danko Tanasković, *Islam, dogma i život*, Beograd, 2008, str. 147–159.

¹³¹ Gojko Miljanić, Mladenko Colić, Vojislav Subotić, Predrag Pavlović, Obrad Bjelica, Mirko Medić, *Vojna istorija*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980. Najskoriji obrađen istorijski događaj je rat u Vijetnamu (1960–1975), budući da se savremeni ratovi izučavaju u okviru uskostručnih predmeta vezanih za vojnu taktiku, tehnološke aspekte modernih sukoba, asimetrične ratove. Predmetni nastavnici izjavili su da koriste i dodatni, noviji materijal, koji nije dostavljen istraživačkom timu.

¹³² Isto, str. 428.

tenkistkinje Ane Kecman,¹³³ i broj žena – boraca u partizanskim redovima: „100.000 žena aktivno je učestvovalo u NOB, od kojih su preko 4000 imale čin i položaj oficira NOVJ.“¹³⁴ Međutim, žene se prvi put pominju na 190. strani, u vezi sa učešćem u izgradnji pojasa odbrane Moskve. Pominje se Antifašistički front žena, ali bez objašnjenja njegovog delovanja i značaja, navodeći ga kao jednu od organizacija pod okriljem KPJ, te da je pred kraj rata članstvo brojalo 20.000.

Velika pažnja i prostor u udžbeniku dat je tematici Drugog svetskog rata, upadljivo disproportionalno u odnosu na Prvi svetski rat. Pojedine kvalifikacije i stavovi u direktnoj su koliziji sa aktuelnim interpretacijama istorije i društvenopolitičkim dešavanjima, kako na unutrašnjem tako i na spoljnom planu. Tako su kvalifikacije o četničkom pokretu i njegovoj ulozi u Drugom svetskom ratu u suprotnosti sa aktuelnim procesima rehabilitacije tog pokreta,¹³⁵ a Izrael je predstavljen kao tvorevina zapadnih sila i agresor.¹³⁶

Događaji opisani u sklopu problematike Drugog svetskog rata nose implikacije za međuetničke odnose i odnose sa nacionalnim manjinama koje žive u Republici Srbiji. Tako se npr. naglašava da je okupator („udružene okupatorsko-kvislinške snage“: Nemci, Italijani, četnici, ustaše, domobrani i drugi) u svom podsticanju međunacionalne mržnje, našao „oslonac, pre svega, kod pripadnika nemačke i mađarske narodnosti, zatim u nekim profašističkim buržoaskim organizacijama i u unapred razvijenoj petoj koloni, kao i kod ustaša, ljotičevaca, katoličkog klera i drugih izdajnika naroda“.¹³⁷ Na osnovu ovoga može se steći utisak da su svi pripadnici nemačke i mađarske manjine, kao i svi pripadnici katoličkog klera, bili izdajnici.

Nema eksplicitnih primera diskriminacije prema pripadnicima određenih verskih grupa, ali na više mesta nalazimo negativno posmatranje istorijske uloge katoličke crkve. Tako se na primer njeno delovanje dovodi u vezu sa porazom Poljske,¹³⁸ kao i sa malim odzivom na ustanak u jugoslovenskim oblastima pod uticajem katoličkog klera.¹³⁹ Udžbenik ne sadrži reference o seksualnim manjinama.

Eksplicitne antidiskriminacione odredbe i objašnjenja važećih pravnih odredbi u Republici Srbiji koje zabranjuju diskriminaciju navedene su u udžbeniku **Menadžment ljudskih resursa**, koji je novijeg datuma, a koristi se za predmet obavezan na studijskom programu Menadžment u odbrani.¹⁴⁰

¹³³ Isto, str. 482.

¹³⁴ Isto, str. 507.

¹³⁵ „Četnički pokret predstavljao je vojno-političku nacionalističku organizaciju velikosrpske buržoazije.“ Od prvog pominjanja četnici se opisuju kao kontrarevolucionarni pokret i saradnici okupatora. Ističe se da su vršili „masovne zločine i zversko ubijanje stanovništva“, da su činili „zločine i nad ženama i decom“. „Četnici su se u početku ilegalno a kasnije i otvoreno stavili u službu okupatora u borbi protiv NOP zbog čega su na kraju rata zajedno sa okupatorom doživeli istu sudbinu i bili uništeni...“ G. Miljanić et al., *Vojna istorija*, op. cit., str. 321.

„Izdajom naroda i pokretanjem bratoubilačke borbe uz oslonac na okupatora četnici su stvorili tešku situaciju i izazvali velike žrtve naroda Srbije.“ Isto, str. 343.

¹³⁶ „Zapadne velike sile su stvorile državu Izrael prema svom sopstvenom ukusu. Preko te države kao ekspanzionističke udarne pesnice one su nastojale da obezbede uticaj međunarodnog imperijalizma na Bliskom istoku, i to na političkom, vojnom i ekonomskom polju.“ Isto, str. 515.

¹³⁷ Isto, str. 311.

¹³⁸ „Poraz poljske armije u nemačko-poljskom ratu je posledica unutrašnje i spoljne politike poljske vladajuće buržoazije koja je, potpomognuta katoličkom crkvom, uvela vojnu diktaturu u zemlji, ograničila političke slobode, a radnike nemilosrdno eksploatisala.“ Isto, str. 141.

¹³⁹ „Međutim, zapaža se da je prvih meseci u ustanku usled određenih okolnosti učestvovao u najvećoj meri srpski narod, dok su pod uticajem katoličkog klera, HSS i Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) mnoge hrvatske i muslimanske mase, izuzev najnaprednijeg dela, izvesno vreme ostale po strani“ (str. 327).

¹⁴⁰ Ranko Lojić, Živko Kulić, *Menadžment ljudskih resursa*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2009.

Tumačenje diskriminacije oslanja se na zakonske zabrane diskriminacije žena, osoba drugačije seksualne orijentacije, trudnica u radnom odnosu i nacionalnih i verskih manjina. Tako su navedeni primeri opšte diskriminacije: „Stručnjaci za ljudske resurse moraju da prate i postupaju u skladu sa zakonima i propisima čiji je broj sve veći, a koji se odnose na oblasti zapošljavanja, zdravstvene i socijalne zaštite, polne i rasne diskriminacije, neosnovanog otpuštanja, prava porodilja, priznavanje sindikata i drugo.”¹⁴¹

U delu koji se tiče poslovnih intervjua, kaže se da treba izbegavati „loša pitanja“, a u tu kategoriju se ubrajaju i „neprimerena pitanja (misli se na pitanja koja su u suprotnosti sa zabranom diskriminacije po osnovu nacionalne pripadnosti, godina života, porodičnih prilika, političkih opredeljenja, bračnog statusa i slično, kao i na pitanja koja su u suprotnosti sa pravilima lepog ponašanja)“.¹⁴² Pri intervjuisanju kandidata za posao „žene ne treba pitati da li su zadovoljne brakom, da li planiraju da rađaju još dece, da li su u stanju da pored obaveza na poslu obavljaju i poslove u kući i slično. Nažalost, to se u praksi ne poštuje u punoj meri. Čak se i od devojaka zahteva da, pre prijema u radni odnos, potpišu izjavu da narednih godina (najčešće narednih pet godina) neće stupiti u brak niti rađati decu, što je gotovo nezamislivo. Navedene pojave uzele su maha i u našoj zemlji, naročito u bankama, iako se dobro zna da su u direktnoj suprotnosti sa odredbama našeg radnog zakonodavstva. Očigledno je da državni organi, nadležni za vršenje nadzora nad njihovom primenom, ne rade odgovorno svoj posao. Zatajili su i mnogo drugi subjekti u našem društvu, a posebno mediji, što ne bi smelo dugo da traje“.¹⁴³

Pozitivni su primeri kojima se navodi šta sve može predstavljati osnov za diskriminaciju. Tako, u delu koji se odnosi na izbor kandidata za određeni posao navodi se sledeće: „Međutim, istraživanja pokazuju da su za ocenu kandidata i njegovih potencijala značajni i drugi faktori. U tom kontekstu posebno se ističu: godine života, pol, etnička pripadnost i drugi demografski faktori, držanje i fizički izgled, komunikativne sposobnosti, percepcija posla i slično. Podrazumeva se da su ti faktori povezani s predrasudama intervjuišta. Zbog svega toga, ne treba da čudi što u mnogim slučajevima bolje prolaze muškarci nego žene, mlađi nego stariji, lepši nego ružniji, zdravi nego bolesni.“¹⁴⁴ U delu u kojem se govori o predrasudama intervjuišta kaže se da to mogu biti „predrasude intervjuište (najčešće vezane za pol, godine života, nacionalnu i versku pripadnost, političko opredeljenje, obrazovanje i slično).“¹⁴⁵ Bitna je napomena o zakonodavnim odredbama o zabrani diskriminacije: „U radnom zakonodavstvu sve većeg broja zemalja unose se odredbe o strogoj zabrani diskriminacije pri zapošljavanju, zabrani postavljanja provokativnih i neprijatnih pitanja kandidatima, a naročito pitanja koja se odnose na bračni status, porodične prilike, etničko poreklo, seksualno opredeljenje i slično.“¹⁴⁶

U okviru predmeta Menadžment ljudskih resursa, koristi se i udžbenik ***Upravljanje ljudskim resursima u sistemu odbrane***.¹⁴⁷ Iako je najnovijeg datuma, iz 2011. godine, ne bavi se temom diskriminacije po dimenzijama analiziranim u okviru ovog istraživanja. Čini se da razlog za to nisu zastarelost ili druga neadekvatnost, već prvenstveno činjenica da je koncipiran tako da se više bavi teorijom i teorijskim pravcima nego što se osvrće na realne životne prakse.¹⁴⁸

¹⁴¹ Isto, str. 39.

¹⁴² Isto, str. 153.

¹⁴³ Isto, str. 170.

¹⁴⁴ Isto, str. 158.

¹⁴⁵ Isto, str. 159.

¹⁴⁶ Isto, str. 160.

¹⁴⁷ Ranko Lojić, *Upravljanje ljudskim resursima u sistemu odbrane*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2011.

¹⁴⁸ Broj korišćenih izvora citiranih u udžbeniku izdatih pre i posle 2000. godine vrlo je približan.

Predmet Vojna andragogija obavezan je na drugoj godini studija programa Menadžment u odbrani, dakle za manji deo studenata jer nije ponuđen slušaocima inženjerskih programa i Logistike odbrane. Udžbenik **Vojna andragogija** obraća se isključivo studentima muškog roda.¹⁴⁹ Iako je to karakteristično i za ostale udžbenike, i nije neočekivano budući da je pisan u vreme SRJ kada se nije ni razmatrao upis žena na Vojnu akademiju, ovde je uočljivo da je udžbenik namenjen ili govori samo o muškom rodu, već od naslova poglavlja, kao na primer: Osobine adolescenta (mladića). Sadržaji i oblici moralnog vaspitanja: „Moral se, dakle, uglavnom uči i usvaja u društvenim grupama i skupinama u kojima dete, mladić, vojnik, student i odrastao čovek provodi najveći deo svog života, gde radi.“¹⁵⁰

U pogledu eventualne nacionalne diskriminacije, relevantno je što su ratna dešavanja na tlu bivše Jugoslavije uzeta kao ilustracija zloupotrebe nacionalnih pripadnosti. Dat je komentar o potrebi neutralnog pristupa problemu međunacionalnih i međuetničkih odnosa: „Međutim, patriotska osećanja se mogu zupotrebiti ako je vlast silom suprotstavljena narodu, ako se silom podržava i ako ugnjetava druge narode. Tada se patriotizam preobraća u nacionalizam i šovinizam. Te pojave su u SFRJ iskorišćene kao najsnažnije sredstvo za secesiju i građanski rat, a bratstvo i jedinstvo i jugoslovenski socijalistički patriotizam gotovo su trenutno nestali ili su pre toga bili najveće iluzije. S obzirom na višenacionalni sastav SR Jugoslavije, potrebno je izrađivati takve odnose i vrednosti da ona bude jednovremeno i domovina svima koji u njoj žive, bez obzira na veru, naciju, etničke grupe i slično.“¹⁵¹

Slično kao i u udžbeniku, u **Praktikumu Vojne andragogije**, u poglavlju Vežba 5. *Moralno vaspitanje* tvrdi se da „u Vojsku dolaze mladići koji su psihofizički zdrave ličnosti, opredeljene za odbranu svoje zemlje, a samim tim i motivisane za obuku i izvršavanje drugih zadataka u Vojsci“.¹⁵² U praktikumu i udžbeniku nema referenci o pitanjima religioznosti i pripadnicima seksualnih manjina.

Predmet Pravo odbrane i međunarodno humanitarno pravo obavezan je na prvoj godini osnovnih studija na svim studijskim programima. Problematika odnosa pripadnika Vojske sa i prema civilnom stanovništvu obrađena je u udžbeniku **Međunarodno ratno i humanitarno pravo** koji se koristi u nastavi na navedenom predmetu.¹⁵³ Obrađuju se teme i problemi koji se javljaju u okolnostima rata i u drugim vanrednim situacijama, koje podležu specifičnom setu pravila i normi ponašanja. Udžbenik prepričava ključne dokumente iz oblasti ratnog i humanitarnog prava – ženevske i haške konvencije i prateće protokole, odnosno norme i postulate međunarodnog humanitarnog prava. Pisan je uglavnom rodno neutralnim jezikom, sa imenicama u 3. licu množine, uz korišćenje bezličnih glagolskih oblika.¹⁵⁴

Udžbenik sadrži odrednice koje upućuju na opštu zabranu diskriminacije u postupanju prema ratnim zarobljenicima: „Sila koja ih drži u vlasti obavezna je da im osigura besplatno izdržavanje i lekarsku negu. Isto tako, obavezna je da sa svima njima postupa na isti način, bez ikakve diskriminacije

¹⁴⁹ Radosav R. Anđelković, Dragoljub Damjanović, Predrag Damjanović, Zdravko Kolar, Momčilo Lazović, *Vojna andragogija*, Centar vojnih škola Vojske Jugoslavije, Vojna akademija Vojske Jugoslavije, Beograd, 1997.

¹⁵⁰ Isto, str. 110.

¹⁵¹ Isto, str. 113.

¹⁵² Predrag Damjanović, Radosav R. Anđelković, Dragoljub Damjanović, Nedeljko Đenić, Momčilo Lazović, Veljko Lučić, Miroslav Milovanović, Budislav Suša, Lazar Rilak, Vlastimir Stojanović, Stevan Šegrt, *Praktikum vojne andragogije*, Beograd, 1998.

¹⁵³ Zoran Vučinić, *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2001.

¹⁵⁴ Radi se o korišćenju muškog roda, ali u kontekstu da se stiče utisak da se sve izrečeno može odnositi i na žene i na muškarce (ta lica, zarobljenici, ranjenici, medicinsko osoblje, civili, itd.). *Rodno osetljiv* jezik bi podrazumevao slaganje u rodu i broju, odnosno korišćenje ženskog roda, a *rodno stereotipno* kada se muški gramatički rod, izuzev 3. lica množine, koristi za označavanje i muškaraca i žena. O ovim definicijama detaljnije u: Stepanović-Zaharijevski et al., *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost*, op. cit., str. 32.

zasnovane na rasi, nacionalnosti, veroispovesti, političkim uverenjima ili drugim sličnim merilima.¹⁵⁵ Takođe, u slučajevima okupacije: „Strana koja drži ratne zarobljenike mora da ih grupiše po osnovu kriterijuma njihove nacionalnosti, jezika i običaja.“¹⁵⁶

Poslednji događaj na koji se referiše je NATO bombardovanje SRJ 1999. godine, ali bez obrađivanja, sa stanovišta međunarodnog ratnog i humanitarnog prava, masovnih stradanja civila, slučajeva napada na izbeglice, masovna silovanja i sl. Kada je reč o rodno zasnovanoj diskriminaciji, i udžbenik, kao i praktikum koji se koristi u nastavi iz ovog predmeta, navode više izvoda iz međunarodnih pravnih akata kojima je predviđeno da žene, bilo u svojstvu boraca, zarobljenika, ranjenika ili civila, uživaju pravo na posebnu zaštitu: „Za sve vreme trajanja zarobljeničtva mora se apsolutno poštovati ličnost i čast svakog ratnog zarobljenika. U tom pogledu, prema ženama se mora postupati u skladu sa njihovim polom, pri čemu se one ne smeju staviti u podređen položaj u odnosu na muškarce.“¹⁵⁷ Zaštita žena kao „posebne“ kategorije civila spominje se i u kontekstu zaštite trudnica i žena koje su pred ili nakon porođaja zajedno sa kategorijama ranjenika i bolesnika.¹⁵⁸ Na više mesta u udžbeniku navedene su, sporadično, zabrane seksualnog nasilja: „zločini protiv čovečnosti su (...) silovanje, seksualno ropstvo, nasilne trudnoće, izazivanje steriliteta ili bilo koji drugi oblik seksualnog ugrožavanja...“¹⁵⁹ „Žene su posebno zaštićene od svakog napada na svoju čast, a naročito od silovanja, primoravanja na prostituciju, napada na njihovu stidljivost i sličnih postupaka.“¹⁶⁰

Isti stavovi i načela u vezi sa oblašću međunarodnog ratnog i humanitarnog prava ponovljeni su i u **Priručniku iz međunarodnog humanitarnog prava u Vojsci Srbije**: „Prema svim licima koja su izbačena iz borbe iz bilo kojeg razloga (ratni zarobljenici, ranjenici, bolesnici, brodolomnici, posada pogođenog vazuhoplova koja se spasava padobranima, borci koji se predaju) mora se postupati humano i bez ikakve diskriminacije zasnovane po polu, nacionalnosti, rasi, veri, političkom ubeđenju.“¹⁶¹ „Opšta zaštita stanovništva protiv određenih posledica oružanih sukoba odnosi se na celokupno stanovništvo zemalja u sukobu, bez ikakve nepovoljne diskriminacije, naročito s obzirom na rasu, narodnost, veru ili politička ubeđenja.“¹⁶²

Priručnik na sažetiji i primenljiviji način ponavlja ključne nalaze predstavljene u udžbeniku i daje svežije primere iz moderne vojne istorije. On u izvesnoj meri koriguje nedostatak diskusije o ratovima na području bivše SFRJ, budući da su gotovo svi primeri vezani za savremene ratove. Nema referenci na sistemsko, ponovljeno ili masovno silovanje, ni u udžbeniku niti u praktikumu.

¹⁵⁵ Vučinić, *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, op. cit., str. 278.

¹⁵⁶ Isto, str. 281.

¹⁵⁷ Isto, str. 278. Takođe i: „U mešovitim logorima ženama – ratnim zarobljenicama moraju biti obezbeđene posebne spavaonice i higijenski uslovi“, str. 54.

„Prema ženama će se postupati sa svim potrebnim obzirima“. Isto, str. 67.

„Žene se smeštaju u posebne prostorije i daju pod nadzor žena“. Isto, str. 103, 150.

„Žene, čija je sloboda ograničena iz razloga u vezi sa oružanim sukobom, biće odvojene od muškaraca i pod neposrednim nadzorom žena – osim ako nisu u pitanju porodice, tada ostaju zajedno“. Isto, 381.

¹⁵⁸ Isto, ponavlja se i na stranama 213, 270, 271, 308, 344.

¹⁵⁹ Isto, str 495.

¹⁶⁰ Isto str. 91.

¹⁶¹ Miodrag Starčević, *Priručnik iz međunarodnog humanitarnog prava u Vojsci Srbije*, Medija centar „Odrana“, Beograd, 2010, str. 39, 67. „Ratnim zarobljenicima mogu se dati posebne povlastice s obzirom na njihovo zdravstveno stanje, starost, pol, stručnu spremu ili čin“, str. 50.

¹⁶² Isto, str. 89.

2.2.2. Analiza udžbenika za Vojnu gimnaziju

Nastavni program u Vojnoj gimnaziji izjednačen je sa programom ostalih, „civilnih“ gimnazija u Srbiji, te se tako i udžbenici koje koriste ovi učenici ne razlikuju.¹⁶³ Vojna gimnazija je međutim specifična s obzirom na internatsku prirodu školovanja za koju je nadležno Ministarstvo odbrane, a i nastava na njoj se smatra delom sistema obrazovanja Vojne akademije.¹⁶⁴ Navodi se da se u Vojnoj gimnaziji posebna pažnja posvećuje „sticanju opštih znanja od fundamentalnog značaja za studije na Vojnim akademijama, formiranju i razvoju motivacije, etičkih osobina ličnosti, intelektualnih i psiho-fizičkih sposobnosti neophodnih za poziv profesionalnog oficira.“¹⁶⁵

Udžbenik koji se u Vojnoj gimnaziji koristi u nastavi iz predmeta ***Psihologija***, koji učenici gimnazija imaju u drugom razredu, star je više od dve decenije.¹⁶⁶ Ipak, kada je reč o sagledavanju uloge žene u modernom društvu postoje pozitivni primeri u kojima se kaže da „neke savremene žene – feministkinje tvrde da želja za materinstvom nije oduvek postojala, već je 'mit materinstva' stvoren krajem XVIII veka, kada je društvu bilo potrebno puno radnika i vojnika.“¹⁶⁷ Udžbenik tako navodi da je bitna društvena i istorijska uslovljenost gledanja na rodne uloge, što ukazuje na kompleksnost društvenih fenomena kao fluidnih i promenljivih.

U vezi sa nacionalnom i etničkom diskriminacijom, pozitivni su primeri u kojima se objašnjavaju neki od uzroka međunacionalnih i međuverskih netrpeljivosti i sukoba: „Etničke stereotipije – neopravdano pridavanje određenih osobina svim pripadnicima određenog naroda... Ali, mogu biti i izraz neprijateljstva i predrasuda, pa sve pripadnike naroda koje iz nekog razloga ne volimo ocenjujemo kao agresivne i primitivne. Takve neopravdane opšte ocene o pripadnicima nekog naroda nazivaju se negativnim etničkim stereotipijama.“¹⁶⁸ „Kada postoji takav neosnovani negativni odnos prema pojedinim narodima, govori se o etničkim predrasudama. Takve predrasude veoma su raširene. Važan su faktor socijalnog ponašanja jer otežavaju odnose među ljudima, a često su i snažno sredstvo izazivanja mržnje i sukoba među narodima. Slične etničkim predrasudama po neosnovanosti i negativnim posledicama su i rasne i verske predrasude.“¹⁶⁹

Isti udžbenik sadrži stereotipne i osporene stavove o npr. LGBT osobama, kojima se homoseksualni odnosi patologizuju: „Poremećen odnos androgena i estrogena, koji je karakterističan za pripadnike određenog pola, stvara predispozicije za odstupanje od seksualnog ponašanja koje je normalno za pripadnike jednog, odnosno drugog pola (homoseksualno umesto heteroseksualnog).“¹⁷⁰ Međutim, prenose se i saznanja o prevaziđenosti takvih stavova i izmenjenim gledištima o LGBT populaciji. Tako postoje primeri u tekstu koji ukazuju na to da je homoseksualnost mnogo kompleksnija od problema koji ga stavlja u medicinski diskurs i u istom tom diskursu ga patologizuje. Ukazano je na činjenicu da su

¹⁶³ Zvanično, odluku o izboru udžbenika za Vojnu gimnaziju donose predmetni predavači koristeći spisak raspoloživih udžbenika koje koriste ostale gimnazije. Neki od intervjuisanih nastavnika su izrazili nezadovoljstvo postojećim udžbenicima za predmet koji predaju, ili čak navodili da je „prethodni udžbenik bio bolji“, što ostavlja utisak da se oni ne smatraju pozvanim da prate kvalitet novih izdanja i predlažu promenu udžbenika za svoj predmet.

¹⁶⁴ Vojna gimnazija je pod nadležnošću načelnika Vojne akademije, prema shemi na internet prezentaciji Vojne akademije <http://www.va.mod.gov.rs/cms/view.php?id=400> (pristupljeno 25.8.2013).

¹⁶⁵ Internet, <http://www.va.mod.gov.rs/cms/view.php?id=15222> (pristupljeno 25.8.2013).

¹⁶⁶ Nikola Rot, Slavoljub Radonjić, *Psihologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1992.

¹⁶⁷ Isto, „Roditeljski motiv“, str. 165.

¹⁶⁸ Isto, „Opažanje osoba“, str. 52.

¹⁶⁹ Isto, „Predrasude“, str. 179. Nažalost, nisu navedeni i neki konkretni primeri koji bi bolje predstavili čitav teorijski okvir.

¹⁷⁰ Rot i Radonjić, *Psihologija*, op. cit., str. 26.

društvene i kulturološke okolnosti ključne za sagledavanje seksualnosti, čime se daje prostora za promenu i poništavanje tradicionalnih i ustaljenih viđenja seksualnih praksi: „Tokom XX veka, naročito u poslednje 3–4 decenije, došlo je do ogromnog razvoja seksualnih sloboda. Izmenjen je i odnos prema homoseksualnosti. Jednom rečju, to više nije samo nagon za produženje vrste, seks je postao jedan od izvora čovekovih zadovoljstava.“¹⁷¹

Udžbenik *Ustav i prava građana* koji je u upotrebi u Vojnoj gimnaziji datira iz 2008. godine, pa mu nedostaju informacije o novijim pravnim aktima od značaja za borbu protiv diskriminacije.¹⁷² Zastupljen je uopšten narativ o ljudskim pravima, ali nema detaljnog opisa postojećeg pravnog okvira za zaštitu ljudskih prava u Srbiji.

Iako je polazište ovog predmeta Ustav Republike Srbije iz 2006. godine koji pruža normativni okvir ravnopravnosti polova, u ovom udžbeniku sagledavanje ljudskih prava u kontekstu garantovanja ravnopravnosti muškaraca i žena je sporadično.¹⁷³ Rodna diskriminacija nije predmet naročite pažnje, osim pominjanja da „rad jednake vrednosti, kod oba pola, treba da bude jednako nagrađen“,¹⁷⁴ i da ustanova koja se zove „gospodin građanin birač“ podrazumeva oba pola.¹⁷⁵ Pozitivno je što se navodi da je nezakonito dati majci otkaz u vreme porodijskog odsustva, ali ne i što se to izvodi samo iz „značaja porodice za društvo“.¹⁷⁶ Porodica je definisana kao „zajednica muškarca i žene i njihove maloletne dece, uključujući tu i vanbračnu i usvojenu“, te da država mora da „reguliše jednakost u odnosima supružnika“, što međutim nije elaborirano.¹⁷⁷

Pozitivni primeri uključuju eksplicitno navođenje zabrane diskriminacije i njene propagande: „Jednakost podrazumeva podjednake uslove za sve ljude, tj. zabranu diskriminacije zbog roda, rase, etnosa, veroispovesti, političkog uverenja, kao i prava manjina, a to utiče i na druga prava kao što su slobodni izbori i učešće u upravljanju državom.“¹⁷⁸ „Slobodu izražavanja ograničava država time što zabranjuje propagandu rata i izazivanje nacionalne, verske ili rasne mržnje.“¹⁷⁹ Naglašava se da čak ni u uslovima vanrednog stanja, donete mere odstupanja od ustavom zajamčenih prava „ne smeju da dovedu do razlikovanja na osnovu rase, pola, jezika, veroispovesti, nacionalne pripadnosti ili društvenog porekla.“¹⁸⁰ „Kultura ljudskih prava nije beznačajna prazna priča, već skup pravila koja su se uobličila u međunarodnoj zajednici da bi se pomoglo ljudima. Njima se valja koristiti i njih su dužni da poštuju svi, i vlast i građani.“¹⁸¹

U pogledu ostvarivanja ljudskih prava i građanskih sloboda, nije opisano domaće zakonodavstvo iz ove oblasti, već se uopšteno navodi da ih „garantuju Ustav Srbije iz 2006. godine i čitav skup zakona, konvencija, povelja i dva Pakta“, uz navođenje Povelje o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim

¹⁷¹ Isto, „Seksualni motiv“, str. 164.

¹⁷² Slavko Tadić, *Ustav i prava građana*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2008. Treće izdanje štampano je 2012. godine.

¹⁷³ Rodna ravnopravnost i diskriminacija čak se ni ne nalaze među definicijama u Rečniku pojmova i izraza na kraju udžbenika, za razliku od npr. Moloha, harizme, džerimaderinga, ili antipolitike.

¹⁷⁴ Slavko Tadić, *Ustav i prava građana*, op. cit., str. 88.

¹⁷⁵ Isto, str. 49.

¹⁷⁶ Isto, str. 90.

¹⁷⁷ Isto, str. 81.

¹⁷⁸ Isto, str. 75.

¹⁷⁹ Isto, str. 83. Takođe i: „Sloboda udruživanja ima i neka ograničenja; nijedno udruženje ne sme propagirati rat ili nacionalnu, versku i rasnu mržnju.“ Isto, str. 85.

¹⁸⁰ Isto, str. 96

¹⁸¹ Isto, str. 74.

slobodama iz 2003, nekoliko zakona i međunarodnih deklaracija koje je Jugoslavija ratifikovala. Oštećeni se upućuju na mehanizme zaštite: sudsku zaštitu, zaključno sa Ustavnim sudom i ustavnom žalbom, i Zaštitnika građana.¹⁸²

Prava pripadnika manjina obrađuju se u širem geografskom i istorijskom kontekstu, pa se tako navodi da je „na Pariskoj mirovnoj konferenciji 1919. godine ustanovljena po prvi put, međunarodna zaštita manjina, budući da su neke novoformirane države imale u svojim granicama mnogoljudne manjine.“¹⁸³ Pominje se pozitivna diskriminacija za manjinske kolektivitete koja postaje standard u zemljama Evropske unije,¹⁸⁴ ali i da su se Ujedinjene nacije „opredelile protiv grupne zaštite manjina, a za garantovanje individualnih prava pripadnika manjina“. ¹⁸⁵ Apostrofirane su nacionalne, verske i jezičke manjine, „i druge manjinske grupe kao što su lica umešana u oružane sukobe, lica bez državljanstva i izbeglice, kao i seksualne manjine.“¹⁸⁶

pozitivni navodi su da države moraju da se odnose uravnoteženo prema etničkim, jezičkim i verskim manjinama i da potpomažu podizanje duhovnosti svih svojih državljana bez pomisli na diskriminaciju.¹⁸⁷ „Vrlo je važno stalno imati na umu da su pripadnici manjine domaći državljan i da imaju sva prava koja imaju i drugi građani.“¹⁸⁸ Takođe je među dužnostima građana nabrojana i dužnost poštovanja manjinskih prava – „uvažavanje prava nacionalnih i drugih manjina kako bi društvo bilo otvoreno, demokratsko i tolerantno“.¹⁸⁹

U odeljku *Duhovne slobode*, ističe se sloboda veroispovesti.¹⁹⁰ Navodi se da bi u školama veronauka trebalo da bude stvar dobrovoljnog izbora roditelja i učenika. Međutim, pohađanje veronauke se izjednačava sa poznavanjem religijskih učenja potrebnim za opštu kulturu: „Ovakvu nastavu ne treba nametati, ali ni sputavati, pošto bez poznavanja religijskih učenja opšta kultura nosilaca školskih diploma je bitno okrnjena“.¹⁹¹

U vezi sa diskriminacijom u pogledu verskog opredeljenja i seksualne orijentacije, pozitivan primer je navođenje prava na poštovanje privatnog i porodičnog života: „Pravo na privatni život obuhvata identitet i integritet osobe, od njenog imena preko pojave u stvarnosti (izgled, odeća, frizura itd.), osećanja, misli i veroispovesti koji obuhvataju njenu intimu, komunikacije i seksualnu orijentaciju.“¹⁹²

¹⁸² Isto, str. 94.

¹⁸³ Isto, str. 74.

¹⁸⁴ „Ustavi Evrope garantuju manjinama pravo osnovnog školovanja na maternjem jeziku, kao i zakonsku mogućnost da neguju svoju kulturu i uživaju punu ravnopravnost.“ Isto, str. 66.

¹⁸⁵ Isto, str. 87.

¹⁸⁶ Isto.

¹⁸⁷ Isto, str. 91.

¹⁸⁸ Isto, str. 87.

¹⁸⁹ Isto, str. 96.

¹⁹⁰ Isto, str. 82.

¹⁹¹ Isto, str. 82–83. Ovo nije adekvatno objašnjenje, budući da taj predmet predstavlja upoznavanje sa dogmom samo jedne konkretne vere, te se može reći da je takva formulacija indirektno zagovara opredeljivanja za ovaj predmet.

¹⁹² Isto, str. 81. Pozitivno je što se pominje i seksualna orijentacija; moglo bi se reći da je negativno što se posmatra samo u kontekstu privatnog života, ali je prethodno navedeno da „moderno poimanje dopušta pojedincu da u javnosti izražava svoje privatne osobine i stavove i da bude drugačiji“. Isto, str. 80, a zatim i da državni aparat ne sme da zalazi u seksualnu orijentaciju pojedinca.

Udžbenik se dotiče problematike sektora bezbednosti. Za „oružanu silu (policiju i vojsku) navodi se da ne sme biti nasilnička, a za vojsku specifično da je „veoma loše kada se umeša u politiku“, te je „od izuzetnog značaja za svakog građanina da opisani aparati sile budu pod čvrstom kontrolom dobrih zakona.“¹⁹³ Ovakva formulacija je izuzetno štura jer su učenici ostali bez informacije ne samo šta bi mogli biti dobri zakoni u ovoj oblasti i da li oni postoje u ovoj zemlji, nego i kako se ti zakoni mogu sprovesti, odnosno koji oblici kontrole sektora bezbednosti su na raspolaganju.

Udžbenik **Sociologija** koji se u Vojnoj gimnaziji koristi za istoimeni predmet, doživeo je više izdanja.¹⁹⁴ Udžbenik je namenjen 3. razredu stručnih škola i 4. razredu gimnazije. Nudi opšti uvod u sociologiju kao nauku, objašnjava njen razvoj, njen predmet izučavanja, i daje pregled različitih teorijskih pravaca i autora koji su dali doprinos njenom razvoju. Takođe, objašnjava i ključne društvene pojave, ustanove i procese (kulturu, proizvodnju, religiju, moral, društvenu strukturu, svojinske odnose, umetnost).

Iako rodni odnosi i položaj žena u društvu nisu obrađeni kao zasebna nastavna jedinica, više tekstova i poglavlja ukazuju na to kako su se sa promenom društvenih pojava i procesa menjali položaj i uloga žena u društvu. Takav primer je u naslovu *Podela rada*: „Prirodna podela rada zasniva se na polu i starosti, odnosno to je podela poslova između žena i muškaraca i podela među generacijama (deca, odrasli u punoj snazi i stari). Ona postoji u svim društvima, ali je karakteristična i ključna za nerazvijena i tradicionalna društva.“¹⁹⁵ Takođe i pod naslovom *Društvena uloga* navodi se: „Pojedine uloge mogu jedna drugu da ometaju ili potpomažu, ili da se međusobno stapaju. Tako, na primer, uobičajeno je da se uloge roditelja i supružnika stapaju u jednu, dok se neke druge međusobno sukobljavaju i time izazivaju razne probleme: profesionalni političar, menadžer, pevač ili sportista obično zanemaruju porodične uloge za račun uspeha u karijeri; zaposlena žena preuzima nove uloge u društvu, a tradicionalni sistem vrednosti, koji još uvek prevladuje u većini porodica, i dalje na nju svaljuje mnoge poslove koje je ona obavljala dok nije morala da radi izvan kuće.“¹⁹⁶

Porodica i brak su predstavljeni i objašnjeni kao primarne društvene zajednice: „Porodica je primarna zajednica zato što je prva, najvažnija i najprisnija ljudska skupina. Ona je prototip svake druge društvene zajednice, jer se u porodici uspostavljaju trajne, emotivne, prisne, solidarne i svestrane veze između članova... Porodica nastaje zasnivanjem braka između muškarca i žena, u kojem se rađaju deca“. „Brak se određuje kao društveno priznata veza između muškarca i žene.“¹⁹⁷ „Savremena porodica: struktura autoriteta (moći i ugleda) menja se i žena se postepeno izjednačava sa mužem a deca sa roditeljima...“ „Zato se savremena porodica razlikuje od tradicionalne i po funkcijama i po strukturi: u njoj se smanjuju društvene razlike između polova i generacija.“¹⁹⁸ Iako je prikazan proces promene rodni odnosa unutar braka i postojanje i vanbračnih zajednica, objašnjenje braka ostalo je u domenu muško-ženskih odnosa. Ovaj udžbenik je već kritikovan sa stanovišta odsustva rodno relevantnih sadržaja.¹⁹⁹

¹⁹³ Uključenost vojske u politiku objašnjava se samo kao da „nanosi štetu poput slona u staklarskoj radnji“. Isto, str. 29.

¹⁹⁴ Milovan Mitrović, Sreten Petrović, *Sociologija*, XVI izdanje, Zavod za udžbenike, Beograd, 2008.

¹⁹⁵ Isto, str. 35.

¹⁹⁶ Isto, str. 64.

¹⁹⁷ Isto, str. 68.

¹⁹⁸ Isto, str. 70.

¹⁹⁹ „Rodna nejednakost se ne sagledava u okviru tematike društvenog raslojavanja (uz klase i slojeve), nisu naznačeni problemi društvene organizacije reprodukcije vrste, uz poštovanje prava žena da samostalno odluče o rađanju, nema referisanja na slobodne i autonomne pojedince kao osnove društvene organizacije, žene čine manje od 10% svih slavni ličnosti koje se pominju i samo 3,4% svih citiranih autora, eksplicitno se pojavljuje subordinacija žene i patrijarhalni model, a jezik kojim je udžbenik pisan u velikoj meri je rodno stereotipan“. Dragana Stjepanović-Zaharjeviški et al., *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: Analiza nastavnog materijala za osnovu i srednju školu*, UNDP, 2010, str. 95–104.

Positivno je što su u udžbeniku u spisak preporučene i korišćene literature nakon jedinica koje se bavi porodicom uvršteni naslovi i izvodi iz dela *Porodica kao ljudska zajednica* Zagorke Golubović; *Sociologija* Entoni Gidensa; *Porodica u budućnosti* Margaret Mid, *Sociologija i feminizam* Žarane Papić – tekstovi koji na pozitivan način obrađuju temu roda i rodnih odnosa u domaćoj i stranoj sociologiji i antropologiji.

U poglavlju *Etničke zajednice – globalne kulturno-istorijske skupine* na neutralan način objašnjeni su pojmovi etničke zajednice, plemena, naroda i nacije.²⁰⁰ Nema referenci ka skorašnjim istorijskim dešavanjima kojima se problematizuje značenje i uloga etniciteta, izuzev objašnjenja bioloških (rasističkih) teorija o etničkim zajednicama: „Ova ideologija je, nažalost, tru puta bila na delu u nacionalnim sukobima među jugoslovenskim narodima tokom 20. veka. Ogledala se u nastojanjima da se uspostave etnički 'čiste' države na prostoru na kojem su narodi međusobno vekovima izmešani“.²⁰¹

U poglavlju *Monoteističke religije* na neutralan način objašnjena je etimologija, osnovne karakteristike i razlike između jevrejstva,²⁰² hrišćanstva,²⁰³ budizma²⁰⁴ i islama.²⁰⁵ Nisu napravljene reference o odnosima između različitih religijskih grupa. Udžbenik ne sadrži reference o pripadnicima seksualnih manjina.

2.2.3. Materijali za obuku pripadnika Vojske Srbije

Deo obrazovnog procesa i procesa usavršavanja pripadnika Vojske Srbije odvija se pod okriljem Generalštaba Vojske Srbije, a po smernicama Uprave za obuku i doktrinu Generalštaba. Tu se vrši opšta vojna obuka i vojno-stručno osposobljavanje pripadnika Vojske Srbije, od vojnika do oficira. Samo mali deo materija koji se koristi u toj obuci učinjen je dostupnim za potrebe ovog istraživanja.

Materijal za obuku za profesionalne vojnike iz oblasti međunarodnog ratnog i humanitarnog prava prenosi i ponavlja ista načela i norme iz ove oblasti kako su oni predočeni kadetima i kadetkinjama Vojne akademije. ***Priručnik iz međunarodnog humanitarnog prava u Vojsci Srbije***²⁰⁶ pruža praktična uputstva onima koji se mogu naći u prilici da primenjuju pravila međunarodnog humanitarnog prava o tome kako primeniti pravila, kojim postupcima i sa kojom odgovornošću. Sadržaj i koncept Priručnika odredila je Uprava za obuku i doktrinu (J-7) Generalštaba Vojske Srbije. Priručnik uz objašnjenje pojma, nastanka, razvoja, izvora međunarodnog humanitarnog prava kao i odnosa te grane prava i domaćeg zakonodavstva, ponavlja opšte norme zabrane diskriminacije. Tako se navodi obaveza nepristrasne pomoći i zabrana diskriminacije civilnog stanovništva: „Sa ranjenicima i bolesnicima mora se postupati čovečno, bez diskriminacije zasnovane na polu, rasi, narodnosti, veroispovesti, političkom mišljenju,

²⁰⁰ „Etničke zajednice su najuniverzalniji i najvažniji društveni oblik globalnih ljudskih skupina u dosadašnjoj istoriji.... Pored rase, koja je biološko svojstvo, etničke zajednice se međusobno razlikuju po mnogim društvenim i kulturnim osobinama, među kojima je jezik najvažniji“. Isto, str. 74. „Narod je skupina većeg broja plemena, koja u dužem periodu zajedničkog života na istoj teritoriji, stvaraju zajedničku državu (natplemensku) organizaciju i oblikuju zajedničku narodnu kulturu (jezik, veru, običaje, moral, umetnost)“. Isto, str. 75. Nacije su savremene etničke zajednice koje nastaju u okviru modernih institucija građanskog društva, tj. u okviru: suvrene nacionalne države; jedinstvenog nacionalnog tržišta i standardizovanog književnog jezika kao osnove nacionalne kulture.“ Isto, str. 76.

²⁰¹ Isto, str. 75.

²⁰² Isto, str. 159–160.

²⁰³ Isto, str. 160–170.

²⁰⁴ Isto, str. 171–172.

²⁰⁵ Isto, str. 171–175.

²⁰⁶ *Priručnik iz međunarodnog humanitarnog prava u Vojsci Srbije – Metodčki priručnik*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2010.

pripadnosti oružanim snagama ili bilo kojem drugom propisanom merilu. Jedino razlozi medicinske hitnosti dozvoljavaju prvenstvo u pružanju nege i pomoći.²⁰⁷ „Opšta zaštita stanovništva protiv određenih posledica oružanog sukoba odnosi se na celokupno stanovništvo zemalja u sukobu, bez ikakve nepovoljne diskriminacije, naročito s obzirom na rasu, narodnost, veru ili politička ubeđenja.“²⁰⁸

Takođe se pominju i norme zaštite žena kao posebno ranjive grupe: „Žene su posebno zaštićene od svakog napada na svoju čast, a naročito od silovanja, primoravanja na prostituciju, napada na njihovu stidljivost i sličnih postupaka.“²⁰⁹

Primena međunarodnog humanitarnog prava u Vojsci Srbije je priručnik namenjen komandirima Vojske Srbije i sastavni je deo Priručnika.²¹⁰ Pisan je sa namerom da komandirima, u skladu sa njihovim mestom u lancu komandovanja, predoči odgovornost i obaveze u skladu sa pravilima međunarodnog humanitarnog prava, u formi kratkih pravila, bez dodatnih objašnjenja, koja pak mogu biti nađena u Priručniku. Sadrži već navođena opšta načela zabrane diskriminacije i zaštite žena.²¹¹

Smatrajući da bi materijal za obuku pripadnika Vojske Srbije za učešće u multinacionalnim operacijama mogao da ponudi primere dobre prakse u pogledu sagledavanja ranjivih grupa, njihovih potreba i prava, istraživački tim je nastojao da uključi analizu i tekstova koji se koriste u ovom procesu. Analiza je međutim ograničena na **Osnovni kurs za učešće u multinacionalnim operacijama**.²¹² Materijal se sastoji od *Power Point* prezentacija korišćenih u toku predavanja na kursu i primera različitih UN i NATO dokumenata za posebne misije.²¹³

U materijalima su predstavljene osnove međunarodnog humanitarnog i međunarodnog prava ljudskih prava. Naglašeno je da učesnici multinacionalnih misija predstavljaju ne samo UN, već i zemlju iz koje dolaze, kao i da je zaštita ljudi u fokusu svake mirovne misije. Takođe, istaknuta je složenost savremenih sukoba i savremenih multidimenzionalnih operacija, koje ključnu važnost daju poštovanju ljudskih prava. Na više mesta je naglašavano da pripadnici multinacionalnih operacija moraju imati razvijen osećaj za prihvatanje (kulturnih i religijskih) različitosti, kako u odnosima sa lokalnim stanovništvom, tako i sa kolegama iz misije, koji dolaze iz različitih krajeva sveta.²¹⁴ Moraju imati razumevanja za razlike u nacionalnoj, institucionalnoj i profesionalnoj kulturi, koje podrazumeva rad u multinacionalnom okruženju.

²⁰⁷ Isto, str. 67. Navodi se i u odeljku o delovanju snaga Ujedinjenih nacija, str. 149.

²⁰⁸ Isto, str. 89–90.

²⁰⁹ Isto, str. 91. „Prema ženama će se postupati sa svim potrebnim obzirima“. Isto, str. 67.

„U mešovitim logorima ženama – ratnim zarobljenicama moraju biti obezbeđene posebne spavaonice i higijenski uslovi.“ Isto, str. 54.

²¹⁰ Miodrag Starčević, *Primena međunarodnog humanitarnog prava u Vojsci Srbije*, Priručnik za komandire, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2010.

²¹¹ „Ranjenicima i bolesnicima mora se ukazati sva potrebna lekarska pomoć i nega, bez diskriminacije zasnovane na polu, rasi, narodnosti, veroispovesti, političkom mišljenju, pripadnosti oružanim snagama ili na bilo kom drugom sličnom osnovu.“ Isto, str. 37. „Žene su posebno zaštićene od svakog napada na svoju čast, a naročito od silovanja, primoravanja na prostituciju, napada na njihovu stidljivost i sličnih postupaka.“ Isto, str. 49.

²¹² Radi se o materijalu sa kursa održanog 2–12. aprila 2012, na kojem je, u drugom svojstvu, učestvovala jedna od članica tima Centra, a koji je opisan i u tabeli u prilogu. Generalštab VS, Zdržena operativna komanda, Centar za mirovne operacije; Beograd 2–12. april 2012. godine. Ostali kursevi u okviru opšte obuke su: Kurs iz prava u oružanim sukobima, Kurs komandnog kadra jedinica za učešće u Multinacionalnim operacijama, itd.; kursevi iz funkcionalne obuke: Kurs za štabne oficire u Multinacionalnim operacijama, Kurs za vojne posmatračke UN.

²¹³ Predavači na kursu su uglavnom bivši učesnici misija, te su pojmove objašnjavali na primerima iz sopstvenog iskustva.

²¹⁴ Kulturnim razlikama posvećeno je posebno predavanje u okviru kursa.

Materijal pruža saznanja o celom setu vrednosnih normi koje se prenose na pripadnike tih operacija. Od osoblja se, između ostalog, očekuje i da promoviše i štiti ljudska prava, uoči i izvesti o kršenju ljudskih prava, zaštititi ranjive grupe od nasilja (posebno decu) i od svakog oblika zloupotrebe i seksualnog nasilja. Pripadnik mirovne operacije ne sme prekršiti ljudska prava i međunarodno humanitarno pravo; osoblje UN mora promovisati i štiti sva ljudska prava sa aspekta međunarodnog prava; osoblje mora biti osposobljeno da prepozna kršenje ljudskih prava i svaku zloupotrebu i da adekvatno odgovori. Materijal sadrži i osnovno uputstvo šta uraditi ukoliko se primeti kršenje ljudskih prava.

Nacionalne, verske i seksualne manjine se eksplicitno ne pominju u materijalu, ali je izvesno da materijal i kurs insistiraju na tolerantnom pristupu učesnika multinacionalnih operacija i na njihovoj sposobnosti da prihvate različitosti svih vrsta. Žene su jedina ranjiva grupa (relevantna za ovo istraživanje) koja se pominje i kojoj je posvećeno jedno zasebno predavanje u okviru kursa (Rodna pitanja u Multinacionalnim operacijama). Istaknuto je da je rodna dimenzija bitna u multinacionalnim snagama: zbog operativne efikasnosti misije, potrebe za razumevanjem kulture, običaja, predrasuda i religijskih mitova koji pogađaju i žene i muškarce; jer rat ima različit uticaj na muškarce i žene, dečake i devojčice; i da bi osigurali da misije neće pojačati diskriminaciju koja je već postojala.

Jedno od predavanja posvećeno je civilno-vojnoj saradnji. Naglašeno je da je međusobni odnos vojske i civilnog okruženja od suštinskog značaja za uspeh savremenih operacija, kao i da je jedan od kriterijuma za izbor ljudstva za civilno-vojnu saradnju svest o kulturološkim razlikama i rodnoj ravnopravnosti. Posebno su obrađeni problemi dece vojnika i HIV (istaknuto je da u ovom domenu veliki problem predstavlja neobaveštenost samih učesnika misija). U predavanju o pravilima ponašanja u misijama veliki prostor dat je problemu seksualnog iskorišćavanja.

2.3. SOCIJALIZACIJA (NE)DISKRIMINACIJE I TRANSFER ZNANJA

Nalazi dobijeni analizom sadržaja udžbenika u upotrebi u Vojnoj gimnaziji i Vojnoj akademiji dopunjeni su i produbljeni fokus grupama – razgovorima sa maturantima Vojne gimnazije, kadetkinjama i kadetima I godine i IV godine studija na Vojnoj akademiji. Takođe su obavljani i konsultativni intervjui sa rukovodiocima i profesorima za ovo istraživanje ključnih društvenih predmeta Vojne gimnazije i Vojne akademije, i održan okrugli sto o inicijalnim nalazima istraživačkog tima, uz učešće predstavnika vojnoobrazovnih institucija, i predstavnica Kancelarije za ljudska i manjinska prava Vlade Srbije, Poverenika za ravnopravnost i Zaštitnika građana.

Velika većina učenika Vojne gimnazije i kadeta/kadetkinja Vojne akademije sa kojima je istraživački tim razgovarao izjasnila se da *veoma loše ili uopšte ne poznaju glavne antidiskriminatorne zakone i propise* koji važe u Republici Srbiji. Uprkos postojanju predmeta Ustav i prava građana, njihovo znanje o tome šta je pravno sankcionisano ponašanje u odnosu na žene, pripadnike/pripadnice nacionalnih i etničkih manjina i verske manjine, LGBT populaciju, više je u domenu intuitivnog opažanja i logike o društvenim odnosima nego poznavanja pravnih normi i načela zagwarantovanih Ustavom i zakonima. Kritički odnos prema sadržaju udžbenika, ali i celom programu izvođenja nastave iz predmeta Ustav i prava građana, izrazio je i predavač iz ovog predmeta, prevenstveno u pogledu preobimnog i neadekvatnog nastavnog plana i nesistematičnosti, pri čemu diskriminacije nema kao zasebne nastavne jedinice.

Međutim, pojedini kadeti smatraju da zavisno od ličnog interesovanja i pristupa materiji kadeti i kadetkinje mogu steći solidna saznanja o ustavnim i zakonskim normama, i da je profesija oficira takva

da će pre ili kasnije tokom karijere oni morati da usvoje znanja o ustavnim i zakonskim načelima i da se rukovode njima: „*Oficir mora da poštuje Ustav i zakone, i u privatnom životu i na poslu.*“

Učesnici diskusija u fokus grupama ne smatraju da je problem diskriminacije tema o kojoj je do sada bilo reči u vojnoobrazovnom sistemu i *ne prepoznaju da je ova tema od značaja u sistemu bezbednosti zemlje*. Kadeti i kadetkinje uglavnom ne pokazuju izraženu zainteresovanost za opšte društvene probleme. Tokom ovih diskusija oni nisu iskazali zainteresovanost za problem diskriminacije uopšte kao i problem diskriminacije u visokoškolskom sistemu čiji su deo. Ovo je mahom posledica stava da ne opažaju diskriminaciju kao problem u tom okruženju i da smatraju da je vojska sistem u kojem nema diskriminacije. Kadeti/kadetkinje, kao i učenici VG, smatraju da ih sam vojnoobrazovni sistem internatskog tipa direktno uči toleranciji i životu u grupi gde je poštovanje različitosti ličnosti preduslov pripadanja grupi.

Međutim, učenici Vojne gimnazije sa kojima je istraživački tim razgovarao izrazili su jasne stavove o tome koje društvene grupe smatraju diskriminisanim i ugroženim, nezavisno od toga o kojim grupama je najviše reči u medijima ili povodom položaja kojih grupa se usvajaju mere praktične politike. Na prvom mestu ugroženim grupama smatraju siromašne, žene koje trpe porodično nasilje, ali i obespravljene i marginalizovane pripadnike većinske nacionalne grupe do kojih ne dolaze mere pozitivnih politika koje su mahom usmerene na pripadnike manjinskih nacionalnih i etničkih grupa.

Na osnovu diskusije u četiri fokus grupe sa učenicima i kadetima/kadetkinjama i intervjuima sa profesorima i nastavnicima, može se zaključiti da diskriminacija ranjivih grupa i odnos prema njima gotovo da nisu među temama zastupljenim tokom nastavnog procesa u ovim institucijama. Tako kadeti i kadetkinje najviše saznanja i vlastitih stavova imaju o procesu povećanja broja žena na školovanju u Vojnoj akademiji i uopšte njihovom profesionalnom položaju u Vojsci Srbije. Ovo je posledica njihovih neposrednih uvida i iskustava sa prijemom žena na školovanje na toj instituciji, a ne nastavnih sadržaja koji mahom ne obrađuju prisustvo žena u oružanim snagama.

Odnos pak prema nacionalnim, etničkim i religijskim manjinama je u domenu opažanja da njihove diskriminacije nema, kako u sistemu Vojske Srbije tako ni u društvu uopšte. Ovi stavovi su posledica direktnih iskustava sa pripadnicima manjina u Vojnoj gimnaziji i na Vojnoj akademiji. Stavovi o pripadnicima LGBT populacije su posledica kreiranog društvenog diskursa na tu temu, ali u stavovima učenika Vojne gimnazije i kadeta i kadetkinja Vojne akademije nema kritičkog odnosa prema direktno diskriminišućim stavovima o LGBT populaciji koji su prezentovani u nekim od udžbenika.

Problem diskriminacije žena u društvu kadeti i kadetkinje ne opažaju kao naročito izražen i relevantan, izuzev u formi nasilja u porodici kao što su istakli učenici Gimnazije, ili kao moguće diskriminacije prilikom zapošljavanja. Odnos prema ženama u vojsci pak, i proces povećanja zastupljenosti žena u Ministarstvu i Vojsci, takav je da smatraju da do tog procesa dolazi usled ugledanja na NATO modele u skladu sa kojima se vrše reforme sektora bezbednosti i kao posledica pristupanja Evropskoj uniji. Pri tom, činjenica da po izraženim stavovima do povećanja zastupljenosti žena u vojnom obrazovanju dolazi usled spoljnih faktora nužno ne znači delegitimizaciju tog procesa. Učenici VG smatraju da je veliko interesovanje devojaka za upis u VA poslednjih nekoliko godina posledica njihove motivacije da obezbede sigurno zaposlenje i time ekonomsku sigurnost, što je takođe motiv i njihovih muških kolega.

Tokom rasprave u tri fokus grupe na Vojnoj akademiji nije izražen niti jedan negativan stav o procesu povećanja učešća žena, ali jeste diskutovano o mogućim pozitivnim i negativnim posledicama tog procesa. I kadeti i kadetkinje se pri tome slažu da je potrebno odrediti mesto žena u Vojsci, tj. da nisu sva zanimanja i rodovi unutar Vojske za žene, koje međutim neke zadatke, npr. u logistici, mogu uspešnije obavljati od muških kolega. Kao glavnu negativnu stranu povećanja zastupljenosti žena u Vojsci i kadeti i kadetkinje ističu to što kadetkinje mogu svesno i namerno zloupotrebiti taj proces zarad dobijanja povlastica i lakših

zadataka u odnosu na svoje muške kolege. I kadeti i kadetkinje pak primećuju sporadično drugačiji tretman koji kadetkinje imaju a koji se sastoji u poštediti od određenih fizički zahtevnijih dužnosti. To, prema tumačenju kadeta i kadetkinja sa kojima je istraživački tim razgovarao za potrebe istraživanja, narušava grupnu koheziju i timski duh koji je veoma važan za vojnički poziv.

Shvatanja problema moguće diskriminacije žena u sistemu u kojem se školuju se pak razlikuju između kadeta i kadetkinja koji su učestvovali u ovom istraživanju. Dok kadeti ne prepoznaju problem diskriminacije žena u sistemu vojnog školstva, kadetkinje opažaju moguće oblike diskriminacije koji se javljaju ili se mogu javiti u sistemu, a to su diskreditacija kadetkinja na osnovu rodne pripadnosti kao nekompetentnih ili nepodobnih za vojnička zvanja. I kadeti i kadetkinje pak smatraju da žene ne poseduju istovetne fizičke predispozicije za određene zadatke i pozicije kao i njihove muške kolege, ali kadetkinje sa očekivano više senzibiliteta o problemima rodne ravnopravnosti u sektoru bezbednosti, smatraju i da ne treba insistirati na istovetnosti zaduženja i zadataka za kadete i kadetkinje.

Ni kadeti ni kadetkinje ne smatraju problematičnim i neadekvatnim to što se udžbenici obraćaju isključivo slušaocima predmeta u muškom rodu, smatrajući da je to zato što su udžbenici stari i pisani su u vreme kada žene u značajnom broju nisu ni bile zastupljene u sektoru. Vrednosti koje su iskazane kao poželjne za oficire VS se ne razlikuju zavisno od toga da li se pripisuju oficirima muškog ili ženskog roda, uprkos tome što način na koji su opisane vojne aktivnosti, vojna obuka, vrednosti na kojima počiva jedan vojni kolektiv i poželjan stav pripadnika vojske u ratu u udžbeniku *Vojna psihologija* navodi na zaključak da su sve te kategorije neraskidive sa principima maskuliniteta. Ono čemu se takođe pridaje velika pažnja kroz narativ istog udžbenika jeste bezuslovno poštovanje autoriteta, čiji se legitimitet ne dovodi u pitanje, što je jasna odlika tradicionalnog autoriteta i patrijarhalnog viđenja društva. Subordinacija i poslušnost se pak nisu našli među prvim osobinama koje su poželjne za buduće oficire VS prema iskazima onih kadeta i kadetkinja koji su učestvovali u radu grupa. Ipak je tokom diskusija pomenuto da podređenost može predstavljati osnov za diskriminaciju u Vojsci, budući da se podrazumeva neupitnost obaveze izvršavanja naređenja koja izdaju nadređeni.

Kadetkinje koje su učestvovala u diskusijama ne smatraju problematičnim što im se nadređeni tokom vežbi obraćaju u muškom rodu, niti smatraju poželjnim da se ta praksa promeni. Tokom rada fokus grupa istraživačice pak nisu zaključile da su kadeti i kadetkinje usvojili izrazito stereotipne predstave muško-ženskih odnosa i klasifikaciju karakteristika na pretpostavljene muške i pretpostavljene ženske, kako su sadržane u nastavnom materijalu koji se koristi tokom izvođenja nastave.

Dve su vrste odgovora na pitanja o postojećim i potencijalnim žrtvama diskriminatornog ponašanja. Naime, kadeti i kadetkinje ne opažaju da postoji problem diskriminacije u sadašnjem okruženju u VA bilo koje od istraživanih grupa, žena, etničkih i nacionalnih manjina, verskih manjina, ateista i LGBT. Takvi stavovi su iskustveno formirani u odnosu na žene kao i nacionalne, etničke i verske manjine čiji su pripadnici već u sastavu Vojske Srbije.

Na prethodnom iskustvu stavovi o diskriminaciju unutar vojnog obrazovnog sistema nisu formirani samo u odnosu na pripadnike/pripadnice LGBT populacije. Naime, upitani o mogućoj diskriminaciji i pretpostavljenom ponašanju u slučaju zastupljenosti manjina koje trenutno nisu zastupljene na VA, učesnici u radu fokus grupa izrazili su stav da bi pripadnici svih istraživanih ranjivih grupa, sem pripadnici LGBT populacije, naišli na nediskriminatoran tretman. U pogledu tretmana LGBT populacije, učesnici fokus grupa izrazili su očekivanja da ne bi bili prihvaćeni i integrisani u instituciju u kojoj su oni trenutno na školovanju. Ovo nije potkrepljeno prethodnim saznanjem ili iskustvima u sličnoj situaciji, već pre anticipacijom mogućeg reagovanja specifične sredine kao što je VA, ali i očekivanjem da se nivo (ne)tolerantnosti društva preslikava i multiplikuje u toj instituciji. Takvo očekivanje takođe je potkrepljeno

stavom većine učesnika/učesnica u radu fokus grupa da LGBT osobe ne bi mogle da budu uspešni oficiri Vojske Srbije jer ne odgovaraju pretpostavljenom modelu oficira koji je uzor i autoritet u kolektivu.

Kadeti i kadetkinje koji su imali priliku da komentarišu navode iz udžbenika *Vojna psihologija* smatraju da je prisustvo anahronih stavova u njegovom sadržaju odraz prethodnog vremena kada je i sistem bezbednosti radio po različitim uzusima u odnosu na aktuelni sistem. Tako je npr. istaknuto da se sistem suočavao sa različitim problemima kada se vojska popunjavala po sistemu regrutacije u odnosu na aktuelni sistem i da su stavovi koji ne odgovaraju savremenom kontekstu reakcija na iskustva prethodnog sistema odbrane.

Utisak na osnovu razgovora kako sa učenicima VG tako i kadetima i kadetkinjama VA je taj da, kada su vrednosni odnosi u pitanju, grupe su više zainteresovane za međusobne odnose u neposrednom vojnom okruženju nego za odnos vojske i civilnog stanovništva. I kada se iskazuju vrednosti poput „časnost, poštenje, da ne krademo, ne lažemo, da ne podmećemo, da preuzimamo odgovornost“, iz obrazloženja sledi da je primarna relacija za koju su učesnici u radu grupa zainteresovani ona sa nadređenima u sistemu u kojem se školuju. Tako i „dobar vojnik (posebno starešina) je neko ko zna da radi sa ljudima. Treba da izaziva strahopoštovanje, ali bez agresivnosti“. *„Oficir mora biti humanista, mora biti dobar prema ljudima.“*

Takođe, veštine iz oblasti menadžmenta ljudskih resursa, kao što su ophođenje sa nadređenima i podređenima, izbor odgovarajućeg modela ponašanja u skladu sa ličnošću podređenih itd., nalaze se visoko na skali poželjnih osobina budućih oficira. Ovim je takođe potvrđena i preokupacija pripadnika sistema pravilima ponašanja i odnosima unutar sistema. Sa druge strane, empatija, i solidarnost sa civilima, tj. onima koji su van sistema i grupe nisu istaknuti kao prioritetne poželjne osobine pripadnika VS. Kada je reč o odnosu prema civilima uopšte, jedna od prvih asocijacija kadeta i kadetkinja koji su učestvovali u radu grupa je i ta da oni sami reprezentuju Vojsku i da ih to obavezuje na određen set normi i ponašanja, kako unutar vojnoobrazovnog i bezbednosnog sistema zemlje tako i u odnosu sa i prema civilnom stanovništvu: *„Svako iz civilstva gleda oficira kao ogledalo cele vojske.“*

Grupna kohezija na kojoj su pak i učenici i kadeti insistirali kao veoma bitnom kvalitetu sredine u kojoj se školuju može imati dvosmeran uticaj na moguću diskriminaciju u tom sistemu. Kao prva posledica, prema iskazima onih koji su učestvovali u radu grupa, javlja se očekivanje da se oni pripadnici sistema koji se od dominantne grupe razlikuju bilo po nacionalnoj, etničkoj ili verskoj pripadnosti, prilagode uzusima prihvatljivog ponašanja većinske grupe. Tako, učenici VG smatraju da su različitosti moguće i prihvatljive unutar sistema u kojem se oni školuju sve dok pojedinci poštuju norme i stavove većinske grupe. Druga posledica snažne grupne kohezije, onako kako je shvataju učenici VG, je ta da upravo ta kohezija eliminiše mogućnost diskriminacije pojedinaca jer bi grupa svojim mehanizmima sprečila diskriminaciju nekog pojedinca i izopštila onoga ko diskriminiše.

Veliki uticaj na interpretaciju gradiva i objašnjavanja društvenog konteksta i uslovljenosti posmatranja društvenih pojava svakako imaju predavači. Ovo je posebno slučaj sa oblastima kao što su psihologija, sociologija, i srodne discipline, budući da predavači imaju najveći prostor za diskusiju društvenih pojava, a time i uticaj na vrednosne stavove učenika i kadeta o tim pojavama. Većina intervjuisanih predavača nezadovoljna je postojećim udžbenicima, ali nisu reagovali tim povodom (u smislu zahteva da se udžbenici promene, nuđenja novih rešenja, tekstova). Neki od njih su tokom intervjua izjavljivali da koriste dodatne materijale ili sopstvene skripte, ali kasnije nisu želeli da ih dostave istraživačima.

Na osnovu nalaza rada grupe sa učenicima VG, ali i kadetima koji su bili učenici VG, primetan je veliki uticaj predavača iz predmeta Veronauka koji pohađa velika većina učenika ove institucije, za razliku od predmeta Građansko vaspitanje koji je, po broju slušalaca, izrazito marginalizovan. Nastava

iz oblasti veronauke u okviru VG izvodi se prema sporazumu sa SPC koji je 2008. godine Vojna akademija potpisala sa SPC a kojim je uspostavljena saradnja dve institucije u oblasti vaspitanja i obrazovanja.²¹⁵ Učenici koji su učestvovali u radu grupe ne smatraju da pripadnici drugih religija kao i ateisti mogu biti diskriminirani usled uticaja Srpske pravoslavne crkve na sadržaj i izvođenje nastave iz ovog predmeta, kao i da deklarirani ateisti takođe pohađaju ovaj predmet. Utisak je da nastava iz predmeta Veronauka ima snažnu vaspitnu dimenziju čiji je sadržaj sasvim zavisao od stavova i vrednosnih sudova predavača iz ovog predmeta. U nekoliko intervju sa predavačima, kao i tokom diskusije na okruglom stolu, moglo se čuti uverenje da je legitimno tokom predavanja iznositi sopstveno iskustvo i lično uverenje, čak i kada to nije deo nastavnog plana i programa, ili kada implicira stav koji nije sasvim u skladu sa važećim zakonima.²¹⁶

U transferu vrednosno poželjnog ponašanja ka učenicima i kadetima i kadetkinjama veći je uticaj nastavničkog kadra VG u odnosu na učenike nego što je to slučaj sa nastavnim kadrom VA u odnosu na kadete i kadetkinje. Ovo je posledica kako toga što je VG ustanova internatskog tipa, tako i činjenice da nastavnici provode više vremena sa učenicima. Prema zvaničnim navodima, u Vojnoj gimnaziji se posebna pažnja posvećuje „sticanju opštih znanja od fundamentalnog značaja za studije na Vojnim akademijama, formiranju i razvoju motivacije, etičkih osobina ličnosti, intelektualnih i psiho-fizičkih sposobnosti neophodnih za poziv profesionalnog oficira.“²¹⁷ Među predavačima je bilo mišljenja da su na primer učenici Vojne gimnazije superiorniji od vršnjaka u civilnim gimnazijama, i da im se stavlja do znanja da su elita, jer su pažljivo odabrani. Takav stav je bio primetan i kod nekih učenika koji su učestvovali u diskusiji.²¹⁸

Norme vrednosno poželjnog ponašanja se ne prenose sistemom pisanih pravila od kojih postoje samo formalizovani ugovori o stipendiranju učenika i kadeta, i koji sadrže odredbe o bezbednosti učenika i kadeta i normi kojih se oni moraju pridržavati. Znanje o poželjnom ponašanju i setu poželjnih vrednosti se pak prenosi neformalno i u formi „podrazumevajućeg“ poželjnog ponašanja. Ono se odnosi kako na prihvatljivost stila odevanja i drugih fizičkih karakteristika, ali i očekivanje o celom drugom setu poželjnih stavova, na osnovu kojih npr. učenici VG smatraju da pripadnik LGBT populacije ne bi mogao biti učenik te ustanove. Stav učenika VG jeste da kandidati koji apliciraju i uspešno prođu sistem selekcije za upis u VG odgovaraju poželjnom vrednosnom obrascu budući da kandidati jako dobro znaju za kakvu instituciju su aplicirali, ali i da je sistem selekcije takav da diskvalifikuje kandidate koji ne odgovaraju modelu učenika VG. Zahvaljujući tom sistemu selekcije, učesnici fokus grupe smatraju da npr. pripadnici LGBT populacije ne bi bili uspešni kandidati za prijem u tu ustanovu.

²¹⁵ Ovaj sporazum je u vreme sprovođenja istraživanja imao vidno i istaknuto mesto na veb prezentaciji Akademije u kontekstu obeležavanja petogodišnjice saradnje: <http://www.va.mod.gov.rs/cms/view.php?id=8879>. U jednom od intervju u Upravi Vojne akademije je međutim naglašeno da se pozivaju i velikodostojnici drugih velikih verskih zajednica da povremeno govore.

²¹⁶ Na primer, jedna intervjuisana osoba je izjavila da studentima govori o svom ličnom iskustvu tokom NATO bombardovanja iako to nije deo plana i programa, a druga da lično smatra da je abortus (legalno dopušten prekid trudnoće) zapravo čedomorstvo (što je krivično delo koje se odnosi na novorođenčad). Ovo je međutim problem celokupnog obrazovnog sistema koji nema čvrsto postavljene i u praksi nadgledane norme ponašanja u odnosu na unošenje ličnih stavova u nastavni proces.

²¹⁷ Internet, <http://www.va.mod.gov.rs/cms/view.php?id=15222> (pristupljeno 25.8.2013).

²¹⁸ Ovaj stav se odražava i na mišljenje da bi učenicima VG potencijalno trebalo dati neku prednost u odnosu na ostale koji konkurišu na upis u Vojnu akademiju. Međutim, zabeleženo je i suprotno mišljenje, da se učenici VG ne razlikuju od vršnjaka iz civilnih gimnazija.

Kada je reč o transferu normi vrednosno poželjnog ponašanja kadeti i kadetkinje koji su učestvovali u radu fokus grupa smatraju da tu veliku ulogu ima međunarodna vojna saradnja, kako u formi gostovanja kadeta iz drugih zemalja na VA tako i u formi učešća pripadnika VS u mirovnim misijama. Oni tako smatraju da je prisustvo i gostovanje pripadnika drugih oružanih snaga na VA pokazatelj toga da je VS otvorena i tolerantna i za pripadnike drugih nacija, rasa i veroispovesti. Preneta iskustva onih pripadnika VS koji su učestvovali u nekim mirovnim misijama oblikovala su shvatanja kadeta i kadetkinja o nužnosti saradnje i tolerancije pripadnika drugih vojski.

Diskusija koja je povodom preliminarnih rezultata istraživanja vođena na zatvorenom okruglom stolu kojem su prisustvovali predstavnici Vojne akademije i Vojne gimnazije, predavači iz društvenih nauka u ovim institucijama, kao i predstavnici Kancelarije za ljudska i manjinska prava, Poverenice za rodnu ravnopravnost i Zaštitnika građana, takođe je potvrdila neke od prikazanih nalaza. Prema iznetim mišljenjima nekoliko predavača, diskriminacija i ranjive grupe nisu u fokusu interesovanja Vojne akademije jer ta pitanja ne zauzimaju značajan prostor u nastavnom planu i programu. Vojska je, ističu oni, izraženo tradicionalna institucija od koje se ne može očekivati da se menja brže od ostatka društva. Najveći otklon unutar sistema iskazan je u odnosu prema LGBT populaciji, koja i unutar društva nailazi na najveću socijalnu distancu.

Ostali učesnici bili su mišljenja da bez obzira na tradicionalni vojnički etos, zakoni obavezuju svakoga u državi, a udžbenici moraju da se prilagođavaju novousvojenim propisima i ne mogu da im protivreče. Posebno je apostrofirana potreba poštovanja prava dece u procesu obrazovanja, i obaveza eliminisanja bilo kakvog diskriminatorskog tretmana u udžbenicima i tokom sprovođenja nastave kada su u pitanju maloletnici.

Činjenica da vojska kao hijerarhijska institucija uspešno sprovodi različite administrativne i druge zahteve, navedena je kao razlog više za uverenje da ovaj sistem ima velike mogućnosti za integrisanje antidiskriminatorskih normi. S tim u vezi je pohvaljena saradnja sa Poverenicom za rodnu ravnopravnost gde Ministarstvo odbrane postupa i po neobavezujućim preporukama ove nezavisne institucije. S obzirom na to da je u toku proces ujednačavanja standarda civilnog i vojnog obrazovanja, a vojnoobrazovni sistem je znatno manji i time fleksibilniji, pravi je trenutak za sagledavanje mesta problematike (ne)diskriminacije i u materijalu koji se koristi u nastavi unutar ovog sistema.

Utisak je da se ovim istraživanjem, uključujući i učešće u diskusiji navedenih predstavnica ključnih institucija za praćenje problematike diskriminacije, pravovremeno pružila nova perspektive sagledavanja nastavnog materijala u vojnoobrazovnom sistemu za predavače i uprave ovih institucija, i, nadamo se, podstaknuto jačanje njihove svesti o potrebi i obavezi unapređivanja udžbenika sa stanovišta usvojenih normi nediskriminacije.

3. ZAKLJUČAK

Na osnovu analize odabranih udžbenika u upotrebi u Vojnoj gimnaziji i Vojnoj akademiji, diskusije u četiri fokus grupe sa učenicima i kadetima i intervju sa predavačima, može se zaključiti da diskriminacija ranjivih grupa i odnos prema njima gotovo da nisu među temama zastupljenim tokom nastavnog procesa u ovim institucijama.²¹⁹ Iako je normativni okvir u vezi sa diskriminacijom u Republici Srbiji formalno jasno uspostavljen i praktično zaokružen od 2009. godine, a istovremeno su vršene reforme u vojnom obrazovanju, uključujući i otpočinjanje studiranje žena na Vojnoj akademiji – ovo istraživanje pokazuje da nije bilo odgovarajućeg prilagođavanja nastavnog materijala, niti pomeranja u diskursu koji bi označio ove promene.

U analiziranim udžbenicima postoje deklarativne izjave kojima se poziva na poštovanje prava marginalizovanih grupa kada se pominju zvanične konvencije i poštovanje zakonskih odredbi. Diskriminacija se međutim obično spominje samo kao pojam, bez pozivanja na vrlo konkretne primere i situacije koje ilustruju šta ona može značiti za određene grupe građana. Postoje pojedini dobri primeri koji ukazuju na pozitivna tumačenja, ali nijedan od odabranih udžbenika ne sadrži pozitivne primere antidiskriminacije za sve ranjive grupe.

Diskriminatorski primeri postoje i, posebno sa stanovišta brojnosti žena i preciznog normativnog okvira za prevazilaženje diskriminacije prema njima, može se reći da su posebno izraženi prema ženama. Žene su u analiziranom materijalu gotovo nevidljive, sadržaj literature uopšte se i ne bavi pitanjem žena, a kamoli njihovog specifičnog položaja u vojsci. Pored žena upadljivo je da postoje i diskriminatorske izjave prema LGBT populaciji u kojima se homoseksualnost takođe ili ne spominje ili se, kao u udžbeniku Vojne psihologije, spominje kao „nastrano zadovoljavanje“ seksualnih potreba.

Rezultati ovog istraživanja potvrđuju i dopunjuju ranije analize o neadekvatnoj zastupljenosti tematike ljudskih prava u srednjoškolskim udžbenicima, sve do korišćenja pojedinih formulacija koje predstavljaju direktnu diskriminaciju.²²⁰ Dok su u Vojnoj gimnaziji u upotrebi udžbenici koji nisu posebno prilagođeni učenicima ove institucije već su isti kao i oni u „civilnim“ gimnazijama, analizirani nastavni materijal iz oblasti društveno-humanističkih nauka u upotrebi na Vojnoj akademiji takođe ne donosi sadržaje koji kadetima i kadetkinjama pruža saznanja o različitim grupama unutar civilnog stanovništva i njihovim različitim bezbednosnim potrebama.

Bitan razlog za ovako slabu uključenost antidiskriminacionog diskursa svakako je zastarelost značajnog broja udžbenika u oblasti društveno-humanističkih nauka, uključujući i izdanja starija od 30 godina u upotrebi na Vojnoj akademiji.²²¹ Očita sporost u pripremanju adekvatnih novih udžbenika na

²¹⁹ Usled nemogućnosti da o inače veoma ograničenom dostupnom materijalu za osnovnu i napredne obuke profesionalnih vojnika razgovaraju sa polaznicima obuka i predavačima, istraživačice Centra nemaju dovoljno elemenata za procenu značaja, konteksta i obima koji pitanja (ne)diskriminacije imaju u ovim obukama.

²²⁰ Videti prvi deo publikacije sa pregledom objavljenih analiza pojedinih aspekata ove problematike u udžbeničkoj literaturi.

²²¹ Svakako, trebalo bi imati u vidu da uz jednostranost u izboru činjenica i ideološkoj interpretaciji, marksistički diskurs uključuje i naglašavanje rodne i nacionalne ravnopravnosti, a diskriminatorski tretman prema vernicima.

ovom nivou (naročito za predmete Vojna istorija i Vojna sociologija), uprkos tekućim procesima akreditacije, može se smatrati ilustracijom kako niskog prioriteta koji se u ovom sistemu daje društvenim predmetima, tako i nespremnošću da se ponude novi sadržaji usled opšteg dugotrajnijeg lutanja u srpskom društvu kada je reč o interpretaciji prošlosti i savremenih društvenih procesa. Ovo naročito stoga što je obrazovanje inherentno politički i etički čin.²²²

Istovremeno, u malom broju pojedinih novijih udžbenika koji su analizirani ima elemenata neokonzervativizma, naročito u pogledu odnosa prema ženama i uloge religije generalno a posebno u vezi sa državom i vojskom. Nastavni materijal tako iz više razloga, uključujući kontradiktorne ideološke pristupe, sadrži primere prevaziđenih i osporenih stavova o brojnim društvenim pojavama, odnosno stavove koji su, tumačeni iz savremenog konteksta, diskriminatori. Nedostaje pozivanje na najnoviju literaturu i tumačenje savremenih događaja i pojava, uključujući i položaj nacionalnih i etničkih manjina i verskih grupa, odnosno ranoprvost religioznih građana i građanki i ateista. Masovno pohađanje predmeta Veronauka u Vojnoj gimnaziji i srodnih aktivnosti sprovedenih u saradnji sa SPC na obe institucije ostavljaju utisak primetne okrenutosti vojnoobrazovnog sistema pravoslavnoj religiji.

Dodatni element minimalnog tretiranja pitanja diskriminacije može biti činjenica da se interakcija profesionalnih pripadnika VS i civilnog stanovništva ne obrađuje u nastavi koju su učenici i kadeti slušali tokom dosadašnjeg obrazovanja u VG i VA. Zagledani u sopstveni sistem, učenici, kadeti, kadetkinje i predavači smatrajući da je dokaz nediskriminacije činjenica da je ne prepoznaju. Učesnici u ovom obrazovnom procesu tako ne razmatraju mogućnost da neprepoznavanje može biti posledica njihovog neznanja o vidovima direktne i indirektno diskriminacije, i ne sagledavaju potrebu za promocijom pozitivnih primera antidiskriminacije. Iz tog neprepoznavanja izvodi se negiranje prisutnosti diskriminacije, što predstavlja zatvoreni krug u kojem se prenosi model znanja ispunjen stereotipima. Ovo se naročito tiče rodni stereotipa koji podržavaju vezivanje žene za privatnu sferu, za tradicionalnu ulogu žene u društvu, i reprodukuju hijerarhiju i koncept moći koji uvek na vrh izbacuje muškarce, kao donosiocce odluka.

Neosporno, ovakav pristup prisutan je u civilnim udžbenicima. Činjenica da otklanjanje diskriminativnog sadržaja u civilnim udžbenicima nije mnogo odmaklo ne znači, međutim, da usklađivanje udžbenika koji se koriste u vojnom obrazovanju sa normama vezanim za izbegavanje diskriminacije treba da sačeka da sva ta pitanja budu rešena u civilnom sektoru. Naprotiv – ponavljanje zastarelih stereotipa koji reprodukuju neravnopravnost u vojnim udžbenicima predstavljalo bi neželjeno akumuliranje onih vrednosti koje Ministarstvo obrane RS svojim odlukama kao što su upis žena na Vojnu akademiju i angažovanje u formulisanju i sprovođenju Nacionalnog akcionog plana za primenu Rezolucije UN 1325 u Srbiji, nastoji da eliminiše.

Učenici VG, kao i kadeti i kadetkinje VA, ne smatraju da je problem diskriminacije tema o kojoj se govori u vojnoobrazovnom sistemu i ne prepoznaju da je ova tema od značaja u sistemu bezbednosti zemlje, niti je primećuju u svojoj sredini. Generalno izražen stav tokom diskusija u fokus grupama je da društveni diskurs o diskriminaciji, kao i prisutnost te teme u medijima i javnim raspravama, ne odgovaraju stvarnim razmerama tog problema, kao i da diskurs diskriminacije određene grupe, a najčešće nacionalne manjine, mogu zloupotrebiti zarad ostvarivanja (nekih) povlastica. Iako i VG i VA imaju forume u okviru kojih se i na formalan i na neformalan način može diskutovati o društvenim pitanjima, diskriminacija ili za nju vezani društveni događaji nisu do sada bili predmet diskusija. Izuzetak je „Parada ponosa“, povodom koje su i učenici i kadeti dobili instrukcije iz razloga vlastite bezbednosti. Uzroci negativnih stavova prema LGBT populaciji mogu se naći u kreiranom društvenom diskursu netrpeljivosti šire javnosti u odnosu na pripadnike ove populacije, ali

²²² Videti detaljnije, na primer: Michael Apple, *Ideologija i kurikulum*, Fabrika knjiga, Beograd, 2012.

su i u nastavnom materijalu u upotrebi u VA prisutni primeri izrazito negativnog karakterisanja porekla i karakteristika alternativnih seksualnih izbora.

Kadeti i kadetkinje su iskazali kritike u odnosu na sadržaj nastavnog materijala, ali uglavnom ne smatraju poželjnim više predmeta i nastave iz društveno-humanističkih nauka. Prvenstveno žele da im bude ponuđeno više sadržaja iz vojnotehničkih i usko specifičnih sadržaja, osim nekoliko izuzetaka koji smatraju potrebnim obogaćivanje nastave u oblasti retorike, kako bi budući oficiri imali uporište u širem i kvalitetnijem obrazovanju i mogli da se izražavaju na elokventan način.

Iako ograničeni obim ovog istraživanja ne dopušta veća uopštavanja, i civilno-vojni odnosi nisu bili fokus tima Centra za istraživanje javnih politika, bitno je napomenuti da u materijalu koji je analiziran nema zaokruženog prikaza civilne i demokratske kontrole oružanih snaga, i šire elaboracije civilno-vojnih odnosa.²²³ Ovo je posebno značajno s obzirom na okončani prelazak sa regrutnog sistema na profesionalni.

Osim preslikavanja evidentnih značajnih problema u celokupnom obrazovnom sistemu Republike Srbije, vojnoobrazovni sistem uključuje i specifičnosti kao što su različiti kriterijumi ostvarivanja radnog odnosa i penzionog osnova za predavače – vojna lica i civile, praksa nabavke udžbenika isključivo od „državnih“ izdavača, isključenost makar simboličnog, formalnog uticaja Saveta roditelja u Vojnoj gimnaziji, i niz drugih aspekata. U pitanju je vrlo kompleksna tema koja zahteva dalja istraživanja, a naročito ubrzane promene prakse u saradnji više aktera. U tom smislu istraživački tim iznosi i određene preporuke.

²²³ U hrestomatiji *Vojna etika* postoje delovi poznatog teksta Semjuela Hantigtona „Vojnik i država“, koji je od velikog značaja za civilno-vojne odnose, ali ipak star više od pola veka i pisan u različitom kontekstu. Takođe su prikazane i obaveze prema civilima tokom ratnih sukoba, u priručnicima iz međunarodnog humanitarnog prava.

PREPORUKE

Istraživanje ukazuje na potrebu da vladini i nevladini akteri koji su nadležni i/ili stručni za problematiku poštovanja ljudskih prava kontinuirano, sistematski, detaljno, jasno i direktno informišu sve učesnike u obrazovnom procesu, uključujući i vojnoobrazovne institucije, o njihovim obavezama u vezi sa poštovanjem (ne)diskriminacije u obrazovnim sadržajima. Poželjno je da se u ovo informisanje uključe i mediji.

Potrebno je takođe i intenziviranje napora ustanova nadležnih za sprovođenje zakona, strategija i akcionih planova u vezi sa (ne)diskriminacijom, kao i nevladinih aktera sa kapacitetom za nadgledanje njihovog sprovođenja, ukazivanjem na propuste i prilike da se nediskriminatori sadržaji integrišu u obrazovni sistem, uključujući i sistem vojnog školovanja. Ovo se posebno odnosi na sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti 2009–2015 (posebno u delu koji je u vezi sa obrazovanjem), NAP za primenu Rezolucije UN 1325, i novousvojenju Strategiju prevencije i zaštite od diskriminacije.

Bilo bi izuzetno korisno da institucije Poverenika za ravnopravnost, Zaštitnika građana, Kancelarije za ljudska i manjinska prava, u saradnji sa Ministarstvom prosvete, Ministarstvom odbrane i ekspertskim nevladinim organizacijama, pripreme uputstvo za autore udžbenika, recenzente i izdavačke kuće, uključujući i odgovarajuće ustanove u sistemu odbrane, kojim bi se obezbedilo da novi rukopisi udžbenika i drugog nastavnog materijala poštuju načela nediskriminacije u skladu sa postojećim zakonima i, gde je svrsishodno, direktno govore o diskriminaciji, navodeći primere.

Nalazi upućuju na neophodnost da, u skladu sa već postojećim pravilnicima o kvalitetu, nova izdanja udžbenika koji su u upotrebi izostave eksplicitno diskriminatorne formulacije, a da sva dopunjena izdanja nastavnog materijala iz oblasti društvenih i humanističkih nauka uzmu u obzir potrebu uključivanja sadržaja u vezi sa nediskriminativnim tretmanom žena, nacionalnih i etničkih manjina, pripadnika različitih verskih zajednica i ateista, LGBT populacije i drugih manjinskih grupa. Nova izdanja trebalo bi da umesto rodno stereotipnog, obavezno koriste rodno neutralan, a poželjno rodno senzitivniji jezik.

Potrebno je izvršiti obuku nastavnog osoblja, uključujući i ono u sistemu vojnog obrazovanja, u pravcu informisanja i senzibilizacije o problematici ljudskih prava, (ne)diskriminacije i ranjivih grupa, kako bi se u nastavnom procesu izbegle interpretacije ličnih stavova u suprotnosti sa postojećim zakonima u ovoj oblasti. Poželjno je da ove obuke uključe načelnike klasa u Vojnoj gimnaziji i na Vojnoj akademiji, odnosno sve one koji direktno rade sa učenicima, kadetima i kadetkinjama u internatima i na vannastavnim aktivnostima.

S obzirom na starost pojedinih izdanja, potrebno je napraviti akcioni plan za izradu novih udžbenika na Vojnoj akademiji za predmete na kojima se još koriste udžbenici iz vremena SFRJ i SRJ. Kako bi proces bio ubrzan, trebalo bi uspostaviti podsticajne mere za predavače koji pripreme nove rukopise.

Takođe, bilo bi korisno da na pripremi novih udžbenika iz društvenih i humanističkih nauka za Vojnu akademiju, saraduju autori i recenzenti iz sistema odbrane i civilstva.

Autorke preporučuju uključivanje delova materijala koji se koriste za obuku pripadnika učesnika u multinacionalnim operacijama i u udžbenike društvenih predmeta na Vojnoj akademiji, specifično o potrebi sagledavanja rodne dimenzije, problemima ranjivih grupa, prepoznavanju kršenja ljudskih prava i zloupotreba i adekvatnom odgovoru na njih, razvijanju osećaja za prihvatanje različitosti, kako u civilno-vojnim odnosima (sa stanovništvom), tako i sa kolegama koje mogu imati različitu nacionalnu, religijsku, ili bilo koju drugu pripadnost. Takođe, trebalo bi razmotriti uključivanje u nastavni materijal prevoda novijih relevantnih studija iz oblasti istorije, sociologije, psihologije i etike, koje su pisane u skladu sa principima nediskriminacije.

Potrebno je da postoji jasno razgraničenje između potpuno slobodne privatne odluke pojedinaca o izboru između pohađanja veronauke ili građanskog vaspitanja, i celine nastavnog i vaspitnog procesa. Ovo stoga da se ne bi stekao utisak o povodjenju za logikom velikih brojeva (učenika pravoslavne vere koji pohađaju veronauku) i impliciranju posebne veze vojnog poziva sa verom, s obzirom na postojeću zakonsku odvojenost crkve od države. Ovo je posebno važno i u kontekstu upravo otpočetog uvođenja vojnih sveštenika.

Kako bi se prevazišlo postojeće vrlo ograničeno poznavanje problematike diskriminacije, potrebno je uključiti problematiku (ne)diskriminacije u tematske programe u internatima i slične vannastavne aktivnosti učenika Vojne gimnazije i kadeta i kadetkinja Vojne akademije.

U cilju sagledavanja eventualnih promena, potrebno je sprovesti novo istraživanje krajem 2015. godine.

PRILOZI

PRILOG 1: Analizirani udžbenici, priručnici i materijali za obuku

Vojna akademija	
1.	Međunarodno ratno i humanitarno pravo
	<p>Autor: dr Zoran Vučinić Izdavač, mesto i godina izdavanja: Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2001. Recenzent: prof. dr Gavro Perazić Glavni i odgovorni urednik: Mirko Bojanić Urednica: Slavica Đerić-Magazinović Broj strana: 517 Ispit: Pravo odbrane i međunarodno humanitarno pravo, obavezan za prvu godinu svih studijskih programa Najveći broj korišćenih izvora datira iz perioda pre 1990. godine. Među citiranim autorima ima žena, ali je značajno veći broj muških autora.</p>
2.	Priručnik iz međunarodnog humanitarnog prava u Vojski Srbije
	<p>Autor: prof. dr Miodrag Starčević Izdavač, mesto i godina izdavanja: Medija Centar „Obrana“, Beograd, 2010. Glavna urednica: Dragana Marković Urednici: Goran Janjić, Slavica Đerić-Magazinović Broj strana: 196 Ispit: Pravo odbrane i međunarodno humanitarno pravo, obavezan za prvu godinu svih studijskih programa Većina korišćenih izvora datira iz perioda nakon 2000. godine.</p>
3.	Menadžment ljudskih resursa
	<p>Urednici: dr Ranko Lojić, dr Živko Kulić Izdavač, mesto i godina izdavanja: Direkcija za izdavačku i bibliotečko-informacionu delatnost, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2009. Recenzent: prof. dr Mladen Vuruna, dipl. inž. Urednici: Goran Janjić, Slavica Đerić-Magazinović Broj strana: 401 Ispit: Menadžment ljudskih resursa, obavezan za drugu godinu studijskog programa Menadžment u odbrani (ostali studijski programi nemaju) Među korišćenim izvorima ima nešto više onih koji su izdati pre 2000. godine, i uglavnom datiraju između 1990. i 2000. Značajn broj izvora izdat je nakon 2000. Navedeni su samo prezime i početno slovo imena autora, pa se ne može reći da li ima žena među citiranim autorima.</p>

Vojna akademija	
4.	Upravljanje ljudskim resursima u sistemu odbrane
	<p>Autor: Ranko Lojić Izdavač, mesto i godina izdavanja: Medija Centar „Obrana“, Beograd, 2011. Recenzenti: vanr. prof. dr Vladimir Grujić, brigadni general Slađan Đorđević Glavna urednica: Dragana Marković Urednica: Snežana Đokić Broj strana: 485 Ispit: Menadžment ljudskih resursa, obavezan za drugu godinu studijskog programa Menadžment u odbrani (ostali studijski programi nemaju) Broj korišćenih izvora izdatih pre i posle 2000. godine vrlo je približan. Navedeni su samo prezime i početno slovo imena autora, pa se ne može reći da li ima žena među citiranim autorima.</p>
5.	Sociologija za vojne akademije
	<p>Autori: mr Dimitrije Baucal, potpukovnik, dr Ejub Kučuk, potpukovnik, mr Vladimir Gospić, kapetan korvete, mr Milivoj Oreb, pukovnik, mr Miladin Ilić, potpukovnik, dr Marko Mladenović, profesor, mr Milan Gvero, potpukovnik, mr Niko Pezelj, potpukovnik, prof. dr Mensur Ibrahimpašić, pukovnik Izdavač, mesto i godina izdavanja: Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1981. Recenzenti: prof. dr Dragomir Drašković, mr Milivoj Oreb, pukovnik Glavni redaktor: prof. dr Mensur Ibrahimpašić, pukovnik Glavni i odgovorni urednik: Mihajlo Petrović Urednici: Milisav Đorđević, Vidan Vujović Broj strana: 409 Ispit: Sociologija, obavezan za prvu godinu studijskih programa Vojnomošinsko inženjerstvo, Vojnoelektronsko inženjerstvo, Vojnohemijsko inženjerstvo i drugu godinu studijskih programa Menadžment u odbrani i Logistika odbrane (Vojno vazduhoplovstvo nema)</p>
6.	Opšta sociologija
	<p>Autor: dr Danilo Ž. Marković, profesor Univerziteta u Beogradu Izdavač, mesto i godina izdavanja: Savremena administracija, Beograd, 1994 (IX izmenjeno i dopunjeno izdanje) Glavni urednik: Vojislav Busarčević Odgovorni urednik: Miodrag Vračarević Redaktorka: Ljeposava Stanković Broj strana: 550 Ispit: Sociologija, obavezan za prvu godinu studijskih programa Vojnomošinsko inženjerstvo, Vojnoelektronsko inženjerstvo, Vojnohemijsko inženjerstvo i drugu godinu studijskih programa Menadžment u odbrani i Logistika odbrane (Vojno vazduhoplovstvo nema) Među korišćenim izvorima ima svega nekoliko naslova izdatih nakon 1990. godine.</p>

Vojna akademija	
7.	Vojna andragogija
	<p>Autori: prof. dr Radosav R. Anđelković, pukovnik, prof. dr Dragoljub Damnjanović, pukovnik u penziji, mr Predrag Damnjanović, pukovnik, prof. dr Zdravko Kolar, general u penziji, prof. dr Momčilo Lazović, general u penziji</p> <p>Izdavač, mesto i godina izdavanja: Centar vojnih škola Vojske Jugoslavije, Vojna akademija Vojske Jugoslavije, Beograd, 1997.</p> <p>Stručni urednici: prof. dr Dragoljub Damnjanović, pukovnik u penziji, prof. dr Ljubomir Kasagić</p> <p>Glavni i odgovorni urednici: Mirko Radojević, Slaviša Savić</p> <p>Broj strana: 288</p> <p>Ispit: Vojna andragogija, obavezan za drugu godinu studijskog programa Menadžment u odbrani (ostali nemaju)</p>
8.	Praktikum vojne andragogije
	<p>Autori: prof. dr Predrag Damnjanović, pukovnik, prof. dr Radosav R. Anđelković, pukovnik, prof. dr Dragoljub Damnjanović, Nedeljko Đenić, diplomirani psiholog, prof. dr Momčilo Lazović, mr Veljko Lučić, pukovnik, mr Miroslav Milovanović, mr Budislav Suša, potpukovnik, Lazar Rilak, potpukovnik, Vlastimir Stojanović, pukovnik, mr Stevan Šegrt</p> <p>Izdavač, mesto i godina izdavanja: Sektor za školstvo, obuku, naučnu i izdavačku delatnost, Vojna akademija Vojske Jugoslavije, Beograd, 1998.</p> <p>Stručni urednik: prof. dr Predrag Damnjanović, pukovnik</p> <p>Glavni i odgovorni urednici: Mirko Radojević, Slaviša Savić</p> <p>Broj strana: 214</p> <p>Ispit: Vojna andragogija, obavezan za drugu godinu studijskog programa Menadžment u odbrani (ostali nemaju)</p> <p>Značajno veći broj korišćenih izvora datira iz perioda pre 1990. godine. Navedeni su samo prezime i početno slovo imena autora, pa se ne može reći da li ima žena među citiranim autorima.</p>
9.	Vojna etika, hrestomatija
	<p>Priredio: dr Borislav D. Grozdić, pukovnik</p> <p>Izdavač, mesto i godina izdavanja: Direkcija za izdavačku i bibliotečko-informacionu delatnost, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2009.</p> <p>Recenzent: pukovnik doc. dr Ilija Kajtez</p> <p>Urednici: Slavica Đerić-Magazinović, Goran Janjić</p> <p>Broj strana: 418</p> <p>Ispit: Vojna etika, izborni za prvu godinu studijskih programa Menadžment u odbrani i Logistika odbrane (ostali nemaju)</p> <p>Ravnomerno su zastupljeni izvori izdati pre i nakon 2000. godine, kao i domaći i strani autori. Među stranim autorima zastupljeni su predstavnici istočne i zapadne misli.</p> <p>Vrlo mali broj žena je među autorima.</p>

Vojna akademija	
10.	Vojna istorija – udžbenik za vojne akademije
	<p>Autori: pukovnik redovni prof. dr Gojko Miljanić, pukovnik vanredni prof. mr Mladenko Colić, pukovnik docent mr Vojislav Subotić, pukovnik viši predavač Predrag Pavlović, pukovnik u penziji viši predavač Obrad Bjelica, pukovnik Mirko Medić Izdavač, mesto i godina izdavanja: Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980. Recenzenti: dr Savo Skoko, pukovnik u penziji, Viktor Kučan, pukovnik u penziji, Nikola Anić, pukovnik Stručni redaktor: Sekula Joksimović Glavni i odgovorni urednik: Mihajlo Petrović Urednik: Ivan Flegar Broj strana: 576 Ispit: Vojna istorija, obavezan za prvu godinu studijskih programa Menadžment u odbrani i Logistika odbrane, izborni za drugu godinu studijskih programa Vojnomašinsko inženjerstvo, Vojnoelektronsko inženjerstvo i Vojnohemijsko inženjerstvo. Korišćeni izvori izdati su u periodu od 1954. do 1978.</p>
11.	Vojna psihologija – udžbenik
	<p>Autori: prof. dr Desmir Pajević, prof. dr Ljubomir Kasagić Izdavač, mesto i godina izdavanja: Sektor za školstvo, obuku, naučnu i izdavačku delatnost, Uprava za naučnu i izdavačku delatnost, Vojna akademija Vojske Jugoslavije, Beograd, 2001. Recenzent: prof. dr Pero Šipka Urednici: Mirko Radojević, Slaviša Savić Broj strana: 455 Ispit: Vojna psihologija, obavezan za drugu godinu studijskih programa Menadžment u odbrani, Vojnohemijsko inženjerstvo, Vojno vazduhoplovstvo i Logistika odbrane i treću godinu studijskog programa Vojnoelektronsko inženjerstvo (Vojnomašinsko inženjerstvo nema) Među korišćenim izvorima više je izdatih pre 1990. godine, nego izdatih nakon 1990. Navedeni su samo prezime i početno slovo imena autora, pa se ne može reći da li ima žena među citiranim autorima.</p>
12.	Praktikum vojne psihologije
	<p>Autori/autorke: prof. dr Ljubomir Kasagić, prof. dr Desimir Pajević, psiholog Nada Danić, psiholog Radoslav Jocić Izdavač, mesto i godina izdavanja: Generalštab Vojske Srbije i Crne gore, Uprava za školstvo i obuku, Vojna akademija, Beograd, 2003. Recenzenti: prof. dr Predrag Damjanović, pukovnik, prof. dr Radojko Milovanović, pukovnik u penziji Urednici: Mirko Radojević, Slaviša Savić Broj strana: 219 Ispit: Vojna psihologija, obavezan za drugu godinu studijskih programa Menadžment u odbrani, Vojnohemijsko inženjerstvo, Vojno vazduhoplovstvo i Logistika odbrane i treću godinu studijskog programa Vojnoelektronsko inženjerstvo (Vojnomašinsko inženjerstvo nema) Među korišćenim izvorima značajno više je onih izdatih pre 1990, nego onih izdatih nakon 1990. Nije korišćen nijedan izvor izdat nakon 2000. Navedeni su samo prezime i početno slovo imena autora, pa se ne može reći da li ima žena među citiranim autorima.</p>

Vojna gimnazija	
1.	Psihologija
	<p>Autori: dr Nikola Roč, dr Slavoljub Radonjić Izdavač, mesto i godina izdavanja: Zavod za udžbenike, Beograd, 1992 (XV izdanje) Recenzenti/recenzentkinje: dr Nenad Havelka, profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, mr Ljiljana Milovanović, prosvetna savetnica u Republičkom zavodu za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja, Beograd, Draginja Lazarević, profesorka Pete beogradske gimnazije Urednica: Mirjana Isić Odgovorni urednik: dr Milorad Marjanović Broj strana: 299</p>
2.	Sociologija
	<p>Autori: Milovan Mitrović, Sreten Petrović Izdavač, mesto i godina izdavanja: Zavod za udžbenike, Beograd, 2008 (XVI izdanje) Recenzenti/recenzentkinje: dr Milan Tripković, profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Nedeljko Kuljić, profesor gimnazije „Koča Kolarov“ u Zrenjaninu, Milica Vuković, profesorka Devete beogradske gimnazije Urednici: Anka Jakšić, Dimitrije Dimitrijević Odgovorni urednik: Nebojša Jovanović Broj strana: 216 Uglavnom su korišćeni izvori izdati pre 2000. Među citiranim autorima ima žena, ali preovlađuju muškarci.</p>
3.	Ustav i prava građana
	<p>Autor: Slavko Tadić Izdavač, mesto i godina izdavanja: Zavod za udžbenike, Beograd, 2008 (III izdanje) Recenzenti/recenzentkinje: dr Miodrag Jovanović, docent Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Dragica Klipa, profesorka Pravno-poslovne škole „Beograd“ u Beogradu, Milica Vuković, profesorka Devete beogradske gimnazije Urednik: Dimitrije Dimitrijević Odgovorna urednica: Tatjana Kostić Broj strana: 125 U značajnoj meri su korišćeni izvori izdati nakon 2000. godine, iako su u većoj meri korišćeni oni izdati pre 2000. Među citiranim autorima ima žena, iako mnogo manje nego muškaraca.</p>

Obuka za profesionalne pripadnike Vojske Srbije	
1.	Primena međunarodnog humanitarnog prava u Vojski Srbije – priručnik za komandire
	<p>Autor: prof. dr Miodrag Starčević Izdavač, mesto i godina izdavanja: Direkcija za izdavačku i bibliotečko-informacionu delatnost, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2010. Urednici: Goran Janjić, Slavica Đerić-Magazinović Broj strana: 80</p>
2.	Priručnik iz međunarodnog humanitarnog prava u Vojski Srbije – metodički priručnik
	<p>Izdavač, mesto i godina izdavanja: Direkcija za izdavačku i bibliotečko-informacionu delatnost, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2010. Urednici: Goran Janjić, Slavica Đerić-Magazinović Broj strana: 196</p>
Obuka za buduće učesnike multinacionalnih operacija	
1.	Osnovni kurs za učešće u multinacionalnim operacijama
	<p>Organizator: Generalštab Vojske Srbije, Združena operativna komanda, Centar za mirovne operacije Vreme i mesto održavanja: 2–12. april 2012. godine, Beograd Ovo je inicijalni i najopštiji kurs za obuku budućih učesnika u multinacionalnim operacijama. Takođe, obraća se najširem krugu učesnika jer, osim pripadnika sistema odbrane, u radu kursa učestvuju i pripadnici MUP i studenti civilnih fakulteta. Materijal se sastoji od <i>Power Point</i> prezentacija korišćenih tokom predavanja na Kursu i primera različitih UN i NATO dokumenata za posebne misije.</p>

PRILOG 2: Bibliografija

Reforma sektora bezbednosti

Koncept reforme sektora bezbednosti

- Ball, Nicole, "The Evolution of the Security Sector Reform Agenda", in: Sedra, Mark (ed.), *The Future of Security Sector Reform*, Centre for International Governance Innovation, Waterloo, 2010, pp. 29–44.
- Cottey, Andrew, Edmunds, Timothy, Forster, Anthony, "The Second Generation Problematic: Rethinking Democracy and Civil-Military Relations", in: *Armed Forces & Society*, 29, 2002, pp. 31–56.
- Edmunds, Timothy, "Security Sector Reform: Concepts and Implementation", Fluri, Philipp, Hadžić Miroslav (eds), *Sourcebook on Security Sector Reform*, DCAF/CCMR, Geneva/Belgrade, 2004, pp. 45–60.
- Galletti, Nicholas, Wodzicki, Michael, "Security Sector Reform and the Challenges of Ownership", in: Sedra, Mark (ed.), *The Future of Security Sector Reform*, Centre for International Governance Innovation, Waterloo, 2010, pp. 281–301.
- Hadžić, Miroslav, Timotić, Milorad, Milosavljević, Bogoljub, *Smisao reforme sektora bezbednosti*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2004.
- Hänngi, Heiner, "Conceptualizing Security Sector Reform and Reconstruction", in: Bryden, Alan, Hänngi, Heiner (eds), *Reform and Reconstruction of the Security Sector*, DCAF, 2004, pp. 3–20.
- Luckham, Robin, and Kirk, Tom, *Security in Hybrid Political Contexts: An End-User Approach*, Justice and Security Research Programme, LSE, London, 2012.
- *OECD DAC Guidelines & Reference Series: Security System Reform and Governance*, Paris, 2005.
- *OECD DAC Handbook on Security System Reform: Supporting Security and Justice*, Paris, 2007.
- Radoman, Jelena, „Koncept reforme sektora bezbednosti“, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, br. 11, Beograd, 2008, str. 4–10.
- Schneckener, Ulrich, "Fragile Statehood, Armed Non-State Actors and Security Governance", in: Bryden, Alan and Caparini, Marina (eds), *Private Actors and Security Governance*, LIT & DCAF, Geneva, 2006, pp. 23–40.
- Sedra, Mark, "Towards Second Generation Security Sector Reform", in: Sedra, Mark (ed.), *The Future of Security Sector Reform*, Centre for International Governance Innovation, 2010, pp. 102–116.

Reforma sektora bezbednosti u Srbiji

- Bjeloš, Maja, Odanović, Gorana, Stojanović-Gajić, Sonja, *Uvek žena, nikad koleginica*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2013.
- Caparini, Marina, "Security Sector Reform and Post-Conflict Stabilisation: The Case of the Western Balkans", in: Bryden, Alan, Hänggi, Heiner (eds), *Reform and Reconstruction of the Security Sector*, DCAF, 2004, pp. 143–177.
- Cole, Eden, Donais, Timothy, Fluri, Philipp (eds) *Defence and Security Sector Governance and Reform in South East Europe Self-Assessment Studies: Regional Perspectives*, DCAF, Geneva, 2005.
- Djurdjevic-Lukic, Svetlana, "Defence Reform in Serbia and/or Montenegro: Hampering Exceptionalism", in: Ebnother, Anja, Fluri, Philipp, Jurekovic, Predrag (eds) *Security Sector Governance in the Western Balkans*, National Defence Academy and Bureau for Security Policy at the Austrian Ministry of Defence in co-operation with DCAF and PfP-Consortium, Geneva and Vienna, 2007, pp. 151–172.
- Djurdjevic-Lukic, Svetlana, "Security Sector Reform and the Role of Civil Society in the Western Balkans", *Sudosteuropa Mitteilungen*, Vol. 47, No1 (2007), pp. 50–61.
- Djurdjevic-Lukic, Svetlana (ed.), *The Media and Security Sector Reform in the Western Balkans*, DCAF, Geneva, 2010.
- Hadžić, Miroslav, Milosavljević, Bogoljub, Stojanović, Sonja, Ejodus, Filip (urs), *Godišnjak reforme sektora bezbednosti u Srbiji*, Centar za civilno-vojne odnose, Dan Graf, Beograd, 2009.
- Hadžić, Miroslav, Stojanović-Gajić, Sonja (urs), *Godišnjak reforme sektora bezbednosti u Srbiji 2008–2011*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, JP Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- Petrović, Predrag, „Nadzorna i kontrolna uloga izvršne vlasti u sektoru bezbednosti“, u: Hadžić, Miroslav, Stojanović-Gajić, Sonja (urs), *Godišnjak reforme sektora bezbednosti u Srbiji 2008–2011*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, JP Službeni glasnik, Beograd, 2012, str. 297–315.
- Popović, Đorđe, Petrović, Predrag, Odanović, Gorana, Radoman, Jelena, *Kontekst analiza reforme sektora bezbednosti u Srbiji 1989–2009*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2011.
- Radoman, Jelena, Radoman, Marija, Đurđević-Lukić, Svetlana, Anđelković, Branka, *LGBT populacija i reforma sektora bezbednosti u Srbiji*, Centar za istraživanje javnih politika i Misija OEBS u Srbiji, Beograd, 2011, <http://publicpolicy.rs/sr/projekti-završeni/ranjive-grupe-i-reforma-sektora-bezbednosti-rsb-studija-slucaja-lgbt-132>.
- Stojanović, Sonja, Quesada, Kathrin (urs), *Rod i reforma sektora bezbednosti u Republici Srbiji*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, DCAF, Beogradski fond za političku izuzetnost, 2010.
- Transparentnost Srbija, *Javne rasprave u Republici Srbiji – analiza pravnog okvira i prakse*, Beograd, 2012, http://www.transparentnost.org.rs/index.php?option=com_content&view=category&id=24&Itemid=&lang=sr.
- TACSO, SIPU, *Serbia Needs Assessment Report*, Technical Assistance to Civil Society Organisations in the IPA Countries, Belgrade, 2010.
- Watkins, Amadeo, with Đurđević-Lukić, Svetlana, Milošević, Nemanja, Radoman, Jelena, *Security Sector Reform and Donor Assistance in Serbia*, ELIAMEP, 2010.

Reforma sistema odbrane, profesionalizacija Vojske Srbije i reforma vojnog školstva

- Jeftić, Zoran, Vuruna, Mladen, „Reforma vojnog obrazovanja u Republici Srbiji – mogućnosti, izazovi, pravci razvoja“, *Vojno delo*, 1/2009, 155–174.
- Marček, Jan, Jeremić, Radun, „Reforma visokog vojnog školstva u Republici Srbiji – misije Vojske Srbije i bolonjski proces“, *Vojno delo*, 4/2009, str. 129–185.
- OSCE/ODIHR, DCAF, *Handbook on Human Rights and Fundamental Freedoms of Armed Forces Personnel*, 2008, <http://www.osce.org/odihr/31393?download=true>.
- Počuč, Vladimir, „Profesionalizacija Vojske, intervju sa general-majorom Petrom Radojčićem, načelnikom Uprave za ljudske resurse“, *Obrana*, broj 77, Beograd, 2008, str. 10–13.
- Stojković, Dejan, *Organizaciono restrukturiranje vojske*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2008.
- Watkins, Amadeo, „Obrazovanje oficira u Srbiji: balansiranje tradicije i modernosti“, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, broj 6, 2007, str. 91–99.

Ranjive grupe u Srbiji

Položaj ranjivih grupa i antidiskriminacione mere

- Anđelković, Branka, Obradović, Marko, Radoman, Jelena, *Procena efikasnosti lokalnih mehanizama socijalnog uključivanja Romkinja i Roma*, Centar za istraživanje javnih politika i Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Beograd, 2013, <http://publicpolicy.rs/sr/clanci/izvestaj-o-efikasnosti-lokalnih-mehanizama-za-socijalno-ukljucivanje-romkinja-i-roma-u-r-srbiji-721>.
- Beogradski centar za bezbednosnu politiku, *Građani Srbije o nasilju* (Istraživanje javnog mnjenja „Građani Srbije o bezbednosti – potencijal za nasilje“), 2012, http://www.bezbednost.org/upload/document/gradjani_srbije_o_nasilju_izvestaj.pdf.
- Centar za prava deteta, *Izveštaj o ostvarivanju prava deteta u Republici Srbiji iz ugla dece i mladih*, Beograd, 2012, http://cpd.cmass3.info/home/news/_params/newsplus_news_id/1295.html.
- European Commission, *Serbia 2012 Progress Report*, Brussels, 10.10.2012, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/sr_rapport_2012_en.pdf.
- Kosanović, Mirna, Gajin, Saša, Milenković, Dejan, *Zabrana diskriminacije u Srbiji i ranjive društvene grupe*, UNDP Beograd, 2010.
- Labris, *Godišnji izveštaj o položaju LGBTIQ populacije u Srbiji za 2012. godinu*, Beograd, 2013.
- Milenković, Dejan, *Vodič kroz Zakon o zabrani diskriminacije*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2010.
- U.S. State Department, *Serbia 2012 International Religious Freedom Report*, 2013, <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/#wrapper>.

Ranjive grupe i obrazovanje

- Apple, Michael, *Ideologija i kurikulum*, Fabrika knjiga, Beograd, 2012.
- Baćević, Jana, Blagojević, Jelisaveta, Duhaček, Daša, Džamonja Ignjatović, Tamara, Vukasović, Martina, Popović, Dragana, Zaharijević, Andriana, *Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu*, Centar za studije roda i politike Fakulteta političkih nauka, UNDP, Beograd, 2010.

- Džamonja Ignjatović, Tamara, Popović, Dragana, Duhaček, Gordana Daša, „Rodna osetljivost u akademskom prostoru: istraživanje stavova prema rodnoj ravnopravnosti na Univerzitetu u Beogradu”, u: *Godišnjak 2010*, broj 4, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2010.
- Đorić, Gorana, Žunić, Natalija, Obradović-Tošić, Tatjana, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: Analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje*, UNDP, 2010.
- Maljković, Dušan (ur.) *Ka nehomofobičnoj srednjoj školi: Analiza dela srednjoškolskih udžbenika u vezi sa tretmanom homoseksualnosti*, Gayten-LGBT Centar za promociju prava seksualnih manjina, Fond za otvoreno društvo, Beograd, 2008.
- OECD, *Strengthening Integrity and Fighting Corruption in Education: Serbia*, 2012, <http://browse.oecd-bookshop.org/oecd/pdfs/free/9112181e.pdf>.
- Radoman, Marija, *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2011.
- Stjepanović-Zaharijevski, Dragana, Gavrilović, Danijela, Petrušić, Nevena, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, UNDP, 2010.

Dokumenti državnih institucija

- Kodeks časti pripadnika Vojske Srbije, 2010, http://www.vs.rs/content/attachments/Kodeks_casti_pripadnika_Vojske_Srbije.pdf.
- Kodeks profesionalne etike Univerziteta odbrane, *Službeni vojni list*, br. 24/11.
- Ministarstvo odbrane RS, *Bela knjiga odbrane Republike Srbije*, Medija centar „Obrana”, Beograd, 2010.
- Ministarstvo odbrane RS, *Strategijski pregled odbrane Republike Srbije*, Beograd, 2006.
- Ministarstvo odbrane RS i Beogradski fond za političku izuzetnost, Preporuke za izradu NAP za primenu Rezolucije 1325 SB UN u Srbiji, http://www.bfpe.org/BFPE_OLD/www.bfpe.org/files/BFPE-brosura.pdf.
- Mišljenje Zaštitnika građana o Nacrtu Zakona o izmenama i dopunama Zakona o osnovama sistema obrazovanja, <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/2011-12-11-11-34-45/2827-2013-05-14-08-16-25>.
- Nacionalni akcioni plan za primenu Rezolucije 1325 SB UN – Žene, mir i bezbednost u Republici Srbiji (2010–2015), http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=4350.
- Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, CeSID, UNDP, Izveštaj o istraživanju javnog mnjenja „Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji”, Beograd, 2012, <http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/istra%C5%BEivanja/izve%C5%A1taj-o-istra%C5%BEivanju-javnog-mnjenja-%E2%80%9Eodnos-gra%C4%91ana-prema-diskriminaciji-u-srbiji%E2%80%9C>.
- Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnost za 2011. godinu, Beograd, 2012, <http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/izve%C5%A1taji/izve%C5%A1taji>.
- Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2012. godinu, Beograd, 2013, <http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/izve%C5%A1taji/izve%C5%A1taji>.
- Pravilnik o obezbeđenju kvaliteta na Univerzitetu odbrane, http://www.uo.mod.gov.rs/pravilnik_o_obezbeđenju_kvaliteta_na_univerzitetu_odbrane_svl_4-12.pdf.

- Pravilnik o udžbenicima na Univerzitetu odbrane, <http://www.uo.mod.gov.rs/pravilnik-odudzbencima.pdf>.
- Preporuka Poverenika za zaštitu ravnopravnosti Ministarstvu prosvete i nauke Republike Srbije, Nacionalnom prosvetnom savetu i Zavodu za unapređenje kvaliteta vaspitanja i obrazovanja, br. 649/2011, 10.6.2011, <http://www.ravnopravnost.gov.rs/lat/preporukeOrganimaJavneVlasti.php?idKat=24&strana=2>.
- Sporazumi o vršenju verske službe u VS sa tradicionalnim crkvama i verskim zajednicama, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=4348.
- Statut Medicinskog fakulteta Vojnomedicinske akademije, *Službeni vojni list*, br. 17/12.
- Statut Univerziteta odbrane, *Službeni vojni list*, br. 24/11.
- Statut Vojne akademije, *Službeni vojni list*, br. 17/12.
- Zaštitnik građana, Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2011. godinu, Beograd, 2012, <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/izvestaji/godisnji-izvestaji>.
- Zaštitnik građana, Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2012. godinu, Beograd, 2013, <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/izvestaji/godisnji-izvestaji>.

Pravni akti

- Krivični zakonik, *Službeni glasnik RS*, br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09 i 121/12.
- Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti 2009–2015, *Službeni glasnik RS*, br. 15/2009.
- Rezolucija 1325 Saveta bezbednosti UN – Žene, mir i bezbednost, http://www.un.org/events/res_1325e.pdf.
- Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, http://www.mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/dokumenta/strategije/Strategija%20nacionalne%20bezbednosti%20Republike%20Srbije.pdf.
- Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije za period od 2013. do 2018. godine, <http://www.ljudskaprava.gov.rs/index.php/you/vesti-l/246-usvojena-strategija-prevencije-i-zastite-od-diskriminacije>.
- Uredba o vršenju verske službe u VS, *Službeni glasnik RS*, br. 22/11.
- Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 98/06.
- Zakon o civilnoj službi, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09.
- Zakon o crkvama i verskim zajednicama, *Službeni glasnik RS*, br. 36/06.
- Zakon o državnim službenicima, *Službeni glasnik RS*, br. 79/2005, 81/2005, 83/2005, 64/2007, 67/2007, 116/2008 i 104/2009.
- Zakon o državnoj upravi, *Sl. glasnik RS*, 79/2005, 101/2007, 95/2010.
- Zakon o javnom informisanju, *Službeni glasnik RS*, br. 43/03, 61/05, 71/09.
- Zakon o mladima, *Službeni glasnik RS*, br. 50/11.
- Zakon o odbrani, *Službeni glasnik RS*, br. 116/07, 88/09.
- Zakon o oglašavanju, *Službeni glasnik RS*, 79/05.
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, *Službeni glasnik RS*, br. 72/09, 52/11.

- Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, 2013, <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2013/2229-13Lat.pdf>.
- Zakon o radiodifuziji, *Službeni glasnik RS*, br. 42/02, 97/04, 76/05, 79/05.
- Zakon o radu, *Službeni glasnik RS*, br. 24/2005, 61/2005 i 54/2009.
- Zakon o ravnopravnosti polova, *Službeni glasnik RS*, br. 104/09.
- Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, *Službeni glasnik RS*, br. 120/04.
- Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju, 2013, <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2013/2228-13Lat.pdf>.
- Zakon o tajnosti podataka, *Službeni glasnik RS*, br. 104/09.
- Zakon o udruženjima, *Službeni glasnik RS*, br. 51/09.
- Zakon o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima, *Službeni glasnik RS*, br. 72/09.
- Zakon o visokom obrazovanju, *Službeni glasnik RS*, br. 85/05.
- Zakon o Vojnobezbednosnoj i vojnoobaveštajnoj agenciji, *Službeni glasnik RS*, br. 88/09.
- Zakon o Vojsci Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 116/07, 88/09.
- Zakon o zabrani diskriminacije, *Službeni glasnik RS*, br. 22/09.
- Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, *Službeni list SRJ*, br. 11/02, 57/02.
- Zakon o Zaštitniku građana, *Službeni glasnik RS*, br. 79/05, 54/07.
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti, *Službeni glasnik RS*, br. 107/05.